

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ης ΜΑΡΤΙΟΥ 1935

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ

ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΤΣΑΡΑ

Πανηγυρίζομεν σήμερον τὴν ἐπέτειον τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν παλιγγενεσίας καὶ τὴν ἐπέτειον τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Καὶ ἡ μὲν δεκάτη ἐπέτειος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν θὰ χαρακτηρισθῇ ἀναμφισβητήτως διὰ μείζονος ἔτι ἀριθμοῦ πρωτοτύπων ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν χάρις εἰς τὸ νῦν ἰδρυνόμενον εἰδικὸν ταμεῖον οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως πρὸς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας ἐκτελεσθησομένας οὐ μόνον ὑπὸ Ἀκαδημαϊκῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ διακεκριμένων ἐπιστημόνων ἀνηκόντων εἰς πάντας τοὺς κλάδους, μὴ μελῶν τῆς Ἀκαδημίας, πάντως δ' ὅμως ὑπὸ τὴν εὐθύνην αὐτῆς. Οὕτω δὲ πληροῦται καὶ ἡ σημαντικωτάτη αὕτη ἔλλειψις τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ δὲ τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Παλιγγενεσίας ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εὐχεται εἰς τὴν νόμιμον Κυβέρνησιν τῆς πατρίδος νὰ κατορθώσῃ τελείαν καὶ ὀριστικὴν τὴν εἴπερ ποτε ἀπαραίτητον ἐσωτερικὴν τῆς Ἑλλάδος γαλήνην.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΥΠΟ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Ἡ μεγάλη σημερινὴ ἐπέτειος ἀναπαριστᾷ εἰς τοὺς νοερούς ὀφθαλμοὺς τῆς ψυχῆς ἐκάστου Ἑλλήνος τὸν μακρὸν καὶ ἐνδοξον ἀγῶνα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεδόθη ἡ ἑλευθερία εἰς τὴν κοιτίδα αὐτῆς. Ταῦτοχρόνως ὅμως προβάλλει καὶ τὸ ἐρώτημα, πῶς προπαρασκευάσθη τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος εἰς τὸν μοναδικὸν ἐκείνιον ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ ἀγῶνα; Ἀλλ' ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δὲν θὰ εἶναι ἀκριβής, ἂν μὴ ἐξετασθῇ τὸ πῶς ἔζησε τὸ Ἔθνος κατὰ τοὺς μετὰ τὴν πολυθρόνητον ἄλωσιν τῆς

ΚΠόλεως βαρεῖς τῆς δουλείας χρόνους, τίνες ὑπῆρξαν οἱ παράγοντες, οἵτινες ὄχι μόνον συνεκράτησαν αὐτὸ ἐν μέσῳ τῆς ἀπεριγράπτου ἐκείνης συμφορᾶς, ἀλλὰ καὶ προπαρεσκεύασαν αὐτὸ πρὸς ἀναγέννησιν καὶ ἀπελευθέρωσιν. Ἀναμφιβόλως δὲ εἷς τῶν πρωτίστων πνευματικῶν παραγόντων ὑπῆρξεν ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ὑπ' αὐτῆς ὑποστηρικθεῖσα ἑλληνικὴ παιδεία.

Ἀνάγκη, πρὸ παντός, νὰ λεχθῇ ὅτι, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν ἐποχὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου (610-641), καθ' ἣν διεξήχθησαν οἱ πρῶτοι μεγάλοι ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Ἀράβων, οὐδέποτε ἐσβέσθη ἐν Βυζαντίῳ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, ὁρθῶς δὲ παρατηρήθη ἡδὴ ὑπὸ τοῦ Ἑσσελιγγ, ὅτι δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ, ὅφ' ἦν ἔννοια γίνεται λόγος διὰ τὴν Δύσιν, ἐν ἣ κατὰ τὸν μεσαῖωνα εἶχεν ἐπικρατήσῃ βαθὺν σκότος. Τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε πάντοτε φαινοτάτη καὶ περίλαμπρος ἐστία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Κατ' αὐτὰς ἔτι τὰς παραμονὰς τῆς ἀλώσεως τῆς ΚΠόλεως, παρὰ πάσας τὰς ἐξωτερικὰς περιπετείας καὶ τοὺς κινδύνους τοὺς ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ἤκμαζον τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν Βυζαντίῳ καὶ ἐν Μυστῳ τῆς Πελοποννήσου, πολὺν δὲ πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ οὐχὶ μετ' αὐτήν, ὥς συνήθως λέγεται, ἤρξατο ἡ ὑπὸ ἑλλήνων σοφῶν μεταλαμπάδευσις τῶν φώτων εἰς τὴν Δύσιν, ἐν ἣ ἐπηκολούθησεν ἡ ἀναγέννησις. Ὡς ἦτο ὁμοῦς ἐπόμενον ἡ ἄλωσις τῆς ΚΠόλεως ἐσήμανε τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, οὗτινος ἀγλαὸς καρπὸς ὑπῆρξεν ἡ παιδεία. Τὴν ἐξαφάνισιν δὲ τῆς παιδείας ἐθρήνηι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἄλωσιν Πατριάρχης ΚΠόλεως Γεννάδιος Σχολάριος, ὅστις ὑπῆρξεν εἷς τῶν σπουδαιοτέρων ἀντιπροσώπων τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ σοφίας πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐνθὺς μετ' αὐτήν. Ἐν τινι ἐγκυκλίῳ του θρηνῶν ὡς ἄλλος προφήτης Ἱερεμίας ἐπὶ τῶν ἑρειπίων καὶ συντριμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἔλεγε, πρὸς τοῖς ἄλλοις «¹ Ἦν σοφὸν τὸ Γένος ἡμῶν, ἔνδοξον, γενναῖον, φρόνιμον, ἀνδρεῖον, πᾶσαν τὴν οἰκουμένην ὑποτάξαν εἰς μοναρχίαν καὶ μὴν καὶ τῇ κατ' ἀρετὴν σπουδῇ τε καὶ ἀγιοσύνῃ.... Ἀλλὰ νῦν, φεῦ τῶν κακῶν, ἀπώλετο πᾶν. Ἐάλω γὰρ ἡ Κωνσταντινούπολις....»¹ Ἐκ τῶν ἀνεκτιμῆτων πνευματικῶν θησαυρῶν αὐτῆς ἦσαν αἱ Βιβλιοθήκαι, ἀριθμοῦσαι ὑπὲρ τὰς ἑκατὸν χιλιάδας κωδίκων, ἀλλὰ πᾶσαι κατεστράφησαν, ἐλάχιστα δὲ λείψανα τῶν κωδίκων διεσώθησαν². Ἡ ἐρήμωσις καὶ καταστροφὴ ὑπῆρξε γενικὴ, οἱ δὲ διδάσκαλοι τῶν γραμμάτων καὶ οἱ λόγιοι ἄνδρες ἀπεδήμησαν ἀπέλπιδες εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου εἰργάσθησαν ὑπὲρ τῆς ἀναγεννήσεως, θλιβόμενοι διότι οἱ μὲν δυτικοὶ ὠφελοῦντο ἐκ τῶν φώτων τῶν Ἑλλήνων, ἡ δὲ ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἐβυθίζετο εἰς βαθὺν σκότος³. Ἐκφρασιζότατα δ' ἔγραφε βραδύτερον ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, ὅτι οἱ ὀλίγοι ἀναφανόμενοι λόγιοι ἄνδρες ἦσαν «ἀμυδρὰ καὶ διψαλέα λυχνάρια, κείμενα μεταξὺ παχυτάτου σκότους»⁴. Πρὸ τοῦ Κούμα ἕνα αἰῶνα μετὰ τὴν ἄλωσιν ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς

μετὰ πικρίας καὶ θλίψεως ἔγραφε πρὸς τὸν Μαρτῖνον Κρούσιον, φιλέλληνα καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης, ὅτι πάντα τὰ ἀγαθὰ ἀπὸ τῶν ἐλληνικῶν τόπων μετώκησαν εἰς τὴν Δύσιν, ἡ σοφία, αἱ ἐπιστῆμαι, αἱ τέχναι, ἡ εὐγένεια, ὁ πλοῦτος, ἡ παιδεία, καὶ ὁ λοιπὸς τῶν χαρίτων χορὸς «ἐλληνικῶν δὲ χαρίτων τὸ κλέος βαρὺς ὥλεσεν αἰῶν»⁵. Αἱ ἀποδημίαι τῶν λογίων εἰς τὴν Δύσιν προὐκάλεσαν μερίστην σπάνιν διδασκάλων ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἰδίως διὰ τὴν διδασκαλίαν ἀνωτέρων μαθημάτων⁶. Παρὰ ταῦτα ὅμως οἱ Ἕλληνες βαθύτατα συνησθάνοντο τὴν σημασίαν τῆς παιδείας μετὰ τὴν μεγάλην συμφορὰν τῆς ἀπωλείας τῆς ἐλευθερίας⁷ καὶ ὑπῆρχον μὲν οἱ φρονοῦντες, ὅτι τὸ πᾶν ἤδη ἀπώλετο καὶ ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀνακύβη τὸ ἐλληνικὸν Γένος, μετὰ τούτων δὲ κατελέγετο καὶ ὁ πολλὸς Βησσαρίων Νικαίας, ἐν Ρώμῃ ἐκλεγείς Πατριάρχης ΚΠόλεως καὶ δις τεθεὶς ὑποψήφιος Πάπας Ρώμης, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ ξένοι φιλέλληνες ἐνθουσιῶντες ἐπίστευον εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς⁸.

Ὅντως ἡ θεία Πρόνοια ἡγρύνει ἐπ' αὐτῆς, παρὰ πᾶσαν δὲ ἀνθρωπίνην προσδοκίαν τὰ ζώοντα τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, δειλὰ κατ' ἀρχάς, θαρραλεώτερα ὕστερον, ἀνέκλυτον ἐκ μέσου τοῦ σκότους. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, διότι οἱ Τοῦρκοι ἀναγνωρίζαντες τὴν ἐλευθέραν τῆς Ἐκκλησίας ὑπαρξιν καὶ παραχωρήσαντες ἱκανὰς προνομίας εἰς τὸν Κληρὸν ἠρέχθησαν τὴν ἐπ' αὐτῆς προστασίαν τῶν γραμμάτων, πολλῶ μᾶλλον ὅτι ἐθώρην τὴν διδασκαλίαν τῶν παιδῶν καὶ τὴν καθόλου ἐκπαίδευσιν ὡς ἐκκλησιαστικὴν λειτουργίαν, ὅσα τῷ ὄντι ἀνεδείχθη σὺν τῷ χρόνῳ. Οὕτω δ' ἡ παιδεία συνεδέθη μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις σπουδαιότατον μέλημα κατέστησεν αὐτῆς τὴν πνευματικὴν τοῦ λαοῦ ἀνάπτυξιν⁹. Οἱ νάρθηκες τῶν ραῶν καὶ οἱ οἴκοι τῶν λογιωτέρων κληρικῶν μετεβλήθησαν εἰς Σχολάς. Ἐνεκα δὲ τοῦ σεβασμοῦ αὐτῶν πρὸς τὸν μοναχικὸν βίον οἱ τοῦρκοι ἀκωλύτως ἐπέτρεψαν τὴν ὑπαρξιν Σχολῶν ἐν τοῖς Μοναστηρίοις, ὧν τὰ πλεῖστ' ἀπέβησαν «ἄσυλον ἀπαραβίαστον τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν γραμμάτων»¹⁰. Ἡ ἀρχαιοτάτη τῶν Σχολῶν τούτων, ἡ ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Φιλοσόφου, παρὰ τὴν Δημητσάναν, ὕστερον δ' ἐν αὐτῇ τῇ Δημητσάνῃ ἀναδιοργανωθείσα ὑπὸ λογίων μοναχῶν καὶ λειτουργήσασα Σχολή, ὡς παρατηρήθη ἤδη, παρέσχεν εἰς τὸ Γένος ὑπερεκατὸν ἀνωτάτους ποιμένας τῆς Ἐκκλησίας, Πατριάρχας καὶ Ἐπισκόπους¹¹. Ὁμοίως καὶ αἱ ἐν ἄλλαις Μοναῖς λειτουργήσασαι Σχολαί.

Καὶ κατὰ τοὺς πρώτους μὲν χρόνους τῆς δουλείας δὲν ἐπέτρεπον οἱ κατακτηταὶ τὴν ἐλευθέραν ἰδρυσιν δημοσίων Σχολῶν, ἐκτὸς τῶν ραῶν καὶ τῶν Μοναστηρίων, ὅταν δὲ βραδύτερον οἱ Ἕλληνες, διὰ τῆς προστασίας τῶν παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ ἰσχυόντων ὁμογενῶν, ἰδρυνον δημοσίας Σχολάς, ἐξαπακτίζον ταύτας ὡς «σωφρονιστήρια τῶν νέων», ἵνα ἐπιτυγχάνωσιν ἀδείας ἰδρύσεως αὐτῶν καὶ λειτουργίας¹². Ἄλλως τε καὶ αὗται αἱ Σχολαὶ διετέλεσαν ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ τὴν ἄμεσον τῆς

Ἐκκλησίας ἐποπτεῖαν. Ὅθεν ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῆς ἐλληνικῆς νεολαίας συνετελεῖτο «ὑπὸ τὰς πτέρυγας τῆς θρησκείας». Ἦναγκάζοντο δὲ οἱ διδάσκαλοι καὶ λαῖκοι ὄντες νὰ ἐνδύωνται συνήθως ὡς μοναχοί, ἵνα φαίνωνται ὅτι ἐν ταῖς Σχολαῖς ἐδίδασκον μόνον τὰ τῆς θρησκείας. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ οἱ μαθηταὶ φοιτῶντες εἰς τὰς Σχολὰς ἐφόρουν συνήθως μακρὸν ἐπενδύτην καὶ μέλανα πῖλον. Εἰς σπουδαστῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἐν τέλει τοῦ ιστ'. αἰῶνος, ὁ Χριστοφόρος Ἀγγελος (᾿ 1638), ἐπέστη μεγάλην περιπέτειαν, διότι θελήσας νὰ φορέσῃ ἐπενδύτην ζωηροῦ χρώματος ὑπεβλήθη εἰς φρικτὴν βασανιστήριαν, ἵν' ἀλλαξοπιστήσῃ, ἐκκληφθεὶς ὡς ξένος κατάσκοπος, ἐνῶ ἀπλούστατα ἐφόρει μοναχικὸν ἐπενδύτην¹³. Ἐνιαχοῦ ἀπηγορεύετο ἡ φοίτησις τῶν παίδων εἰς Σχολὰς, ὁπότε οἱτοὶ ἡναγκάζοντο τὴν νύκτα νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τοὺς ναοὺς καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς κανδήλας νὰ διδάσκωνται ὑπὸ τοῦ διδασκάλου.

Συνηθέστερα δὲ ἦσαν τὰ λεγόμενα «Κοινὰ Σχολεῖα», ἰδρυνόμενα ἐν ταῖς Μοναῖς, ἐν τοῖς ναοῖς καὶ ἐν τοῖς οἴκοις τῶν κληρικῶν, ἐν τε ταῖς πόλεσι καὶ ἐν τοῖς χωρίοις¹⁴. Σπανίως ὑπῆρχον διὰ τὰς σχολὰς αὐτὰς λαϊκοὶ διδάσκαλοι, συνήθως δὲ τοιοῦτοι ἦσαν οἱ Ἐπίσκοποι, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ μοναχοί. Οἱ φοιτῶντες εἰς αὐτὰς παῖδες διέτριβον ἐν τῇ Σχολῇ καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, ἀρχόμενοι καὶ λήγοντες τὰ μαθήματα διὰ προσευχῆς, ἧς μέρος ἀπετέλει καὶ ὁ 104^{ος} Ψαλμὸς τοῦ Δαυὶδ πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ φρονηματισμὸν τῶν ἐλληνοπαίδων. Κοινὸν πρόγραμμα διδασκαλίας δὲν ὑπῆρχεν, οὔτε κοινὴ διέθυνσις τῶν Σχολῶν. Ταῦτα πάντα ἐξηριτῶντο ἐκ τῶν ἐκασταχοῦ διδασκάλων, ἐκ τῆς μορφώσεως καὶ ἱκανότητος αὐτῶν. Συνήθως ὁμως ἐδιδάσκοντο ἐν αὐταῖς οἱ παῖδες γραφὴν καὶ ἀνάγνωσιν ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων καὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀριθμητικὴν, ἐνιαχοῦ δέ, πρὸς τούτοις, στοιχεῖα ἱστορίας καὶ φυσικῆς. Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν ἐξηριτῶτο ἐκ τῆς προόδου ἐκάστου μαθητοῦ, παρατεινομένη συνήθως ἐπὶ τρία, τέσσαρα ἢ καὶ πέντε ἔτη¹⁵. Ὁ Νικόλαος Σοφριανὸς ἔλεγε περὶ τῶν νέων ὅτι «οἱ περισσότεροι γενειάζουν εἰς τὸ σχολεῖον»¹⁶.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιστ'. αἰῶνος ἤρξαντο ἰδρυνόμενα τὰ λεγόμενα «Ἑλληνικὰ σχολεῖα», «Μουσεῖα», «Ἑλληνομουσεῖα», ἅτινα καὶ «Γυμνάσια» βραδύτερον ἐκαλοῦντο. Ἐν αὐτοῖς ἐδιδάσκοντο ἡ διαλεκτικὴ, ρητορικὴ καὶ ἠθικὴ, ἡ ἐρμηνεία πεζῶν καὶ ποιητῶν Ἑλλήνων ἐθνικῶν καὶ χριστιανῶν συγγραφέων, ἡ ἐρμηνεία τῆς Ἀγίας Γραφῆς κατὰ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ λοιπὸς κύκλος τῶν μαθημάτων τῆς θύραθεν καὶ ἱερᾶς παιδείας, κατὰ πρόγραμμα ὠρισμένον¹⁷. Ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος ἐξηριτῶτο ἐκ τοῦ διδάσκοντος, ὅστις συνήθως ἦτο εἷς καὶ μόνος, ἔχων βοηθὸν ἓνα τῶν ἱκανωτέρων μαθητῶν. Τοιαῦτα παιδευτήρια ὑπῆρχον ἐν πάσαις σχεδὸν ταῖς ἐλληνικαῖς πόλεσιν, ἀκμάζοντα κατὰ τὸν ιζ', αἰῶνα, ὡσαύτως ἐν Ἰασίῳ καὶ Βουκουρεστίῳ¹⁸, ἐν ταῖς ἐνετοκρατουμέναις πόλεσιν, ἐν αὐτῇ τῇ Ἑνετίᾳ, ἐν Παταβίῳ καὶ ἀλλαχοῦ, ὅπου ὑπῆρχον Ἑλληνες¹⁹. Τὸ δὲ πρὸς προσηλυτευτικὸν σκοπὸν

ίδρυσθ' ἐν Ρώμῃ Κολλέγιον τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου οὐ μικρὸν συνετέλεσεν ἀρνητικῶς εἰς τὴν καθόλου τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους πνευματικὴν ἀνάπτυξιν²⁰.

Ἐκτὸς τῶν ἑλληνικῶν Σχολείων ἢ Γυμνασίων ὑπῆρχον καὶ αἱ «Ἀκαδημαίαι», αἵτινες, ὡς καὶ ἄλλοτε εἶπομεν, κατ' ὄνομα κυρίως διέφερον αὐτῶν, ἔχουσαι μόνον εὐρύτερον θεολογικὸν πρόγραμμα. Τοιαύτη, κατ' ἐξοχήν, ἦτο ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀλώσεως ἀνεδείχθη περιφανεστάτη τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐστία, τυχοῦσα τῆς προστασίας φιλομούσων Πατριαρχῶν²¹. Μετὰ τὸν Γεννάδιον Σχολάριον τὴν Ἀκαδημίαν ἐπροστάτευσαν κατὰ τὸν ἰσ'. αἰῶνα οἱ Πατριάρχαι Διονύσιος β'. (1546-1555) καὶ ἰδίᾳ ὁ διάδοχος αὐτοῦ Ἰωάσαφ β'. ὁ Μεγαλοπρεπὴς (1555-1565), ὅστις καὶ ἐκ Ρωσίας ἐζήτησε βοηθείας ὑπὲρ αὐτῆς, συντόνως ἐργαζόμενος καὶ ἐλπίζων, ὡς ἔγραφε, ν' ἀναδείξῃ λογίους Ἱεράρχας καὶ λαϊκοὺς μεμορφωμένους χριστιανούς. Σημειωτέον δὲ ὅτι πρῶτος Διευθυντὴς τῆς Σχολῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐχηρμάτισεν ὁ Ματθαῖος Καμαριώτης, ὅστις εἶχε διδάξει ἐν αὐτῇ πρὸ τῆς ἀλώσεως. Ὁ Πατριάρχης Διονύσιος, πρὸς τοῖς ἄλλοις, εἶχε προσκαλέσει εἰς Κωνσταντινούπολιν, τῇ ὑποδείξει τοῦ μητροπολίτου Ναυπλίας Μιχαὴλ Σοφιανοῦ, ὡς διδάσκαλον τὸν ἐκ Ζακύνθου Ἐρμόδωρον Ἀρίσταρχον, ὁ δὲ Ἰωάσαφ προσεκάλεσεν ἐκ Ναυπλίου τὸν Ἰωάννην Ζυγομαλάν, ἄνδρα ἐλλογιμώτατον, «ἵνα μεταδῷ γράμματα οὐδεὶς γὰρ ἦν τότε διδάσκων γράμματα»²². Ἐν τέλει δὲ τοῦ αἰῶνος, ἐπὶ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β', προσεδόθη νέα ὥθησις εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παιδείας καὶ διὰ τῆς συγκεντρώσεως λογίων ἀνδρῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ διὰ τῆς συγχρόνου δράσεως τῶν διαπρεπεστάτων Ἱεραρχῶν Μελετίου Πηγᾶ, Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, Γαβριὴλ Σεβήρου, Μητροπολίτου Φιλαδελφείας καὶ Μαξίμου Μαργουνίου, Ἐπισκόπου Κυθήρων. Αἱ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους πολύνκροτοι σχέσεις οὐ μικρὸν συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἀλλὰ, κυρίως εἰπεῖν, πάντες οἱ Ἕλληνες, ἡγουμένου τοῦ Κλήρου, συνησθάνοντο τὴν ἀνάγκην καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς παιδείας. Ἡ συναίσθησις αὕτη ἐξεδηλώθη καὶ ἐν τῇ ἐνδημούσῃ Συνόδῳ τοῦ 1593, ἐν τῷ ναῷ τῆς Παμμακαρίστου συνελευθούσῃ καὶ ἐκδούσῃ πρὸς τοῖς ἄλλοις τὴν ἐξῆς διάταξιν: «ὥρισεν ἡ ἁγία Σύνοδος ἕκαστον Ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν»²³. Κατὰ τὴν διάταξιν ταύτην ἐφιλοτιμήθησαν οἱ Πατριάρχαι καὶ Ἀρχιερεῖς νὰ συστήσωσι Σχολὰς καὶ νὰ ὑποστηρίξωσι διδασκάλους καὶ μαθητάς. Ἀλλ' ἡ ἀπεργία κακοδαιμονία καὶ πενία τοῦ Γένους περιῆγε τοὺς διδασκάλους εἰς δεινὴν θέσιν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τοῦ Ἱερεμίου εὐρισκόμενος ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ Στέφανος Γεράχιος (Gerlach), εἶδε τὸν διαπρεπέστατον διδάσκαλον τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας Μανουὴλ Μαλα-

ξόν, ἄνδρα γέροντα καὶ πτωχόν, διδάσκοντα τοὺς ἑλληνόπαιδας ἐντὸς μικροῦ καὶ ἀθλίου δωματίου, ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ὁποίου ἐκρέμαντο ξηροὶ ἱχθύες (τσιῖροι), ἐξ ὧν ἐτρέφετο ὁ διδάσκαλος, ποριζόμενος τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐξ ἀντιγραφῆς χειρογράφων²⁴. Οὐχ' ἦττον ὁ Μαλαξὸς κατέλιπε συγγράμματα, ἄξια τῆς πρὸς αὐτὸν εὐγνωμοσύνης τοῦ Γένους, ἀνέδειξε δὲ πολλοὺς μαθητάς, ὥς διδάσκαλος ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Σχολῇ Κωνσταντινουπόλεως²⁵.

Ταύτην δ' ἐνθέρμως ὑπεστήριξε κατὰ τὸν ἐφεξῆς αἰῶνα ὁ Κύριλλος Λούκαρις, ὁ πολὺτλας Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, μέγα μέρος τῆς ἐκτάκτου δραστηριότητος αὐτοῦ εἰς αὐτὴν καὶ τὴν παιδείαν καθόλου ἀφιερώσας. Συνέπεσε δ' ἐπ' αὐτοῦ νὰ ἐμφανισθῇ καὶ διδάσκαλος διαπρεπέστατος, ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, ὃν προσκαλέσας ἐξ Ἀθηνῶν, ὅπου τέως ἐδίδασκε, κατέστησε διευθυντὴν τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας ὁ Λούκαρις. Ὁ Κορυδαλλεύς ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν, «οὐκ ἀμυδρὸν ἄστρον φιλοσοφίας» ἐγένετο δὲ πρῶτος εἰσηγητὴς παρ' ἡμῖν τῆς διδασκαλίας τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ἐν ταῖς Σχολαῖς, πολλαχοῦ διδάξας καὶ μεγάλως ὠφελήσας τοὺς Ἕλληνας²⁶. Μεγάλως συνετέλεσεν εἰς τὴν πρόοδον τῆς Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως, καίτοι ἐπὶ μικρὸν ἐν αὐτῇ εἰργάσθη, ὁ Κορυδαλλεύς. Τὸ ἔργον αὐτοῦ λαμπρῶς καὶ εὐδοκιμώτατα ἐξηκολούθησεν ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης, πολλοὺς ἀναδείξας μαθητάς²⁷. Ἐπὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β' ἐγένετο τὸ πρῶτον σκέψις περὶ ἰδρύσεως Τυπογραφείου ἐν Κωνσταντινουπόλει²⁸, ἀλλὰ μόλις τῷ 1627 ὁ μεγαλοπράγμων Κύριλλος Λούκαρις ἠδυνήθη νὰ πραγματοποιήσῃ τοιαύτην σκέψιν ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους καθόλου, πρῶτος αὐτὸς καὶ ἰδρυτὴς Τυπογραφείου γενόμενος²⁹. Τελευτῶντος τοῦ ιζ' αἰῶνος μέγας τῆς Σχολῆς προστάτης καὶ χορηγὸς ἐγένετο ὁ ἐκ Καστορίας Μανωλάκης, ὅστις δι' ἡγεμονικῶν ὄντως χορηγιῶν καὶ ἄλλας Σχολὰς πολλαχοῦ ἵδρυσεν ἢ ἐπροστάτευσεν³⁰. Πάντες οἱ ἐξέχοντες ἄνδρες τοῦ Γένους συνίστων τὴν παιδείαν καὶ ὑπεδείκνυνον τὴν μεγίστην αὐτῆς σημασίαν³¹ καὶ πάντες σχεδὸν οἱ διαπρεπεῖς λόγιοι Ἕλληνες τῶν χρόνων ἐκείνων ὑπῆρξαν ἢ διδάσκαλοι ἢ τρόφιμοι τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Ἀλέξανδρος Μανροκορδάτος (ῥ' 1708) οὐ μόνον ἐμαθήτευσεν καὶ ἐδίδαξεν ἐν αὐτῇ ἐπὶ ἐπταετίαν ὅλην (1665-72) ἀσκῶν ταῦτοχρόνως καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱατροῦ, ἀλλὰ καὶ ἐδαπάνησεν ἐκ τῶν ἰδίων πρὸς ἔκδοσιν τῶν σπανιζόντων τότε βιβλίων καὶ διδακτικὰ ἐγχειρίδια συνέγραψεν³². Αἱ δεινὰ τῆς Ἐκκλησίας περιστάσεις καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλίαι συνεπήγαγον τὴν ἀποσύνθησιν τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, ἀλλὰ τῷ 1691 ἀνασυνέστησεν αὐτήν, ἀναζωπυρήσας τὴν καθόλου παιδείαν ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος Β'. Ἀχαρνὰν (ῥ' 1702), ἐδίδαξε δέ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἐν τῇ Σχολῇ ὁ διαπρεπέστατος θεολόγος Σεβαστὸς Κυμνήτης (ῥ' 1702) καὶ ὁ Γεράσιμος Ἀχαρνὰν³³. Γενναίους προστάτας ἢ Σχολὴ εὔρεε κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα τοὺς Πατριάρ-

χας Γαβριήλ Γ'. (1703-1707) καὶ Σεραφεῖμ (1757-1760), ἐφ' ὧν πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐδίδαξαν ὁ Δωρόθεος Λέσβιος (ᾗ 1753), ὁ Νικόλαος Κριτίας (ᾗ 1767), ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (ᾗ 1806) καὶ Σέργιος ὁ Μακρᾶιος (ᾗ 1819), ὁ συγγραφῆς καὶ Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν.

Μέγας ὡσαύτως προστάτης τῶν γραμμάτων καθόλου ἀνεδείχθη ὁ διαπρεπῆς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σαμουήλ Χαντζερῆς, δις πατριαρχεύσας (1767-68, 1773-74) καὶ διακριθεὶς διὰ τῆς ἐκτάκτου δραστηριότητος καὶ τῆς διοικητικῆς ἱκανότητος, τῆς πολυμαθείας καὶ τῆς ἐνγλωττίας. Ἐν μέσῳ τῶν μεγάλων αὐτοῦ ὡς Πατριάρχου καὶ Ἐθνάρχου καθηκόντων εὐτυχήσας νὰ ἔχῃ συγχρόνους ἱκανοὺς διδασκάλους πρῶτιστον ἐθεώρησε τὴν προστασίαν τῆς παιδείας καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων «διδασκάλοις ἀδιαλείπτως ὁμιλῶν καὶ ἐν πάσῃ ἐπιστήμῃ ἀπρότως φιλοπονοῶν»³⁴. Ἐπ' αὐτοῦ δέ, ὡς παρετηρήθη ἤδη, καὶ διὰ τῆς προστασίας αὐτοῦ ἤρξαντο παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Ἀνατολῇ μεταφράσεις δοκίμων ξένων συγγραφέων εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, θεωρεῖται δ' ὁ Σαμουήλ ὡς εἷς τῶν πρῶτων ἀναπτυσάντων τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν γλῶσσαν³⁵, ἥς, κατὰ τὸν Ἰάκωβον Ρίζον Νερούλον, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις «ὑπῆρξε τὸ πρῶτον πάντων ὅσοι συνέγραψαν μετ' αὐτὸν ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Κοραῆ»³⁶.

Ἀξιοσημείωτος δ' εἶναι ἡ δρᾶσις τῶν Πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων ὑπὲρ τῆς παιδείας. Διότι οὗτοι, ἔνεκα τῶν ζητημάτων τῶν ἀγίων Τόπων διαρκῶς περιοδεύοντες, οὐ μόνον συμμετεῖχον τῶν γενικῶν προσπαθειῶν πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς παιδείας, ιδρύοντες Σχολάς, ὅπου τοιαῦτα δὲν ὑπῆρχον, ἢ μεριμνῶντες περὶ οἰκονομικῆς ἐξασφαλίσεως τῶν ἤδη ὑφισταμένων, ἀλλὰ καὶ Τυπογραφεῖα ἱδρουν, ὡς ὁ Πατριάρχης Δοσίθεος ἐν Βουκουρεστίῳ καὶ Ἰασίῳ, καὶ συγγραμματα ἐδημοσίεον καὶ τὸ δὴ σπουδαιότερον περισυνέλεγον χειρόγραφα, καταρτίζοντες Βιβλιοθήκας. Εἰς τὰς μερίμνας αὐτῶν ταύτας ὀφείλεται ἡ Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἣ τε ἐν Ἱεροσολύμοις ἀποκειμένη καὶ ἣ ἐν τῷ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίῳ τοῦ Ἀγίου Τάφου³⁷. Εἰς παρομοίας ἐνεργείας τῶν Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας ὀφείλεται καὶ ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Καΐρου νῦν εἰς Ἀλεξάνδρειαν μετενεχθεῖσα. Ἀλλά, καθόλου εἰπεῖν, ὡς κατὰ τοὺς προηγουμένους αἰῶνας οὕτω καὶ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψει ἡμῶν ἐποχὴν ἡ Ἐκκλησία μετὰ πολλῆς προσοχῆς περισυνέλεξε τὰ φιλολογικὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τῶν Μονῶν καὶ τῶν Πατριαρχείων, καίτοι, δυστυχῶς, καθ' ὅλην ταύτην τὴν ἐποχὴν ἐξηκολούθησεν ἡ σύλησις τῶν χειρογράφων ἐκ τῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ φυγάδεις αὐτῶν³⁸. Αἱ Βιβλιοθήκαι δ' αὗται τῆς Ἀνατολῆς, ἐν Ἱεροσολήμ, Σινᾷ, Πάτμῳ, ἐν ταῖς τοῦ Ἀγίου Ὁρους Ἀθῶ καὶ ἐν ταῖς ἀπανταχοῦ Μοναῖς, καὶ ἄλλαι δημόσιαι καὶ ἰδιωτικαὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων, πρόκεινται ἐν ἐπὶ πλέον τεκμήριον τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ κινήσεως τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς.³⁹

Ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ ἰδρυθεῖσα ἡ ἐν Πάτμῳ Ἀκαδημία ἤχθη εἰς μεγάλην ἀκμὴν. Ἰδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας ταύτης ὑπῆρξεν ὁ μοναχὸς Μακάριος Καλογεράς, Πάτιμος τὴν πατρίδα. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου μετέβη ἵνα σπουδάσῃ ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Ἀκαδημίᾳ, ὑπῆρξε προστατευόμενος καὶ μαθητὴς τοῦ ἐξ Ἰθάκης Ἀγαπίου Βουλνισμᾶ, ὅστις βραδύτερον ἐδίδασκεν ἐν Ἀθήναις (ᾗ 1739) καὶ τοῦ Ἰακώβου Γιακουμῆ, διδασκάντων εἰς αὐτὸν τὴν ἐλληνικὴν καὶ λατινικὴν φιλολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν. Τελείως καταρτισθεὶς ὁ Μακάριος ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα του καὶ ἵδρυσεν παρὰ τὴν Μονὴν τῆς Πάτιμου τῷ 1713 τὴν περιφρημον κατασταῶσαν Ἀκαδημίαν τῆς Πάτιμου⁴⁰. Κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Ἀκαδημίαν ἐφοίτων ὀλίγοι παῖδες ἐκ Πάτιμου, ἀλλὰ δὲν ἐβράδυνε νὰ προσλάβῃ ἡ μικρὰ νῆσος ζωηροτάτην κίνησιν ἐκ τῆς συρροῆς φοιτητῶν ἐξ ἁπασῶν τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Μαθητὴς τῆς Ἀκαδημίας ἐχρημάτισεν ἐπὶ τοῦ Μακαρίου καὶ ὁ περιηγηθεὶς τὰς ἐλληνικὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς ρῶσος ὁ Γρηγορόβιτς Μπάροσκη, πολλὰς παρασχὼν περὶ τῆς Σχολῆς πληροφορίας⁴¹. Ὁ Μακάριος ὑπῆρξε κατ' ἀρχὰς ὁ μόνος τῆς Ἀκαδημίας καὶ διευθυντὴς καὶ διδάσκαλος. Ἐδίδασκε δι' ὅλης τῆς ἡμέρας τὴν ἐλληνικὴν καὶ λατινικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ρητορικὴν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν. Τῷ 1720 ἐξῆλθον οἱ πρῶτοι ἀπόφοιτοι τῆς Ἀκαδημίας, ἐκ τούτων δὲ ὁ Ἰάκωβος Πάτιμος, ὁ διαπρεπέστερος τῶν μαθητῶν καὶ ἐφάμιλλος τοῦ Μακαρίου, μετέδωκε τὰ ἐλληνικὰ γράμματα εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην, ὅπου θαυμασίως εἰργάσθη ὡς διδάσκαλος, ἰδρυτὴς γενόμενος καὶ τῆς Σχολῆς τῶν Ἱεροσολύμων⁴². Ὁ Μακάριος προσελάμβανεν ἐν τῷ πολυμόχθῳ ἔργῳ του ὡς βοηθοὺς τοὺς ἀρίστους τῶν μαθητῶν, ὡς τὸν Ἰάκωβον Πάτιμον καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τούτου τὸν Γεράσιμον Βυζάντιον⁴³. Τῷ 1729 ἡραγκάσθη νὰ προσθέσῃ νέα οἰκοδομήματα διὰ τὴν στέγασιν τῶν ἀθρόως προσερχομένων φοιτητῶν, οἵτινες ὑπερέβαινον πολλάκις τοὺς 200. Εἶχε δὲ ἀπανταχόθεν τόσας δωρεὰς τῶν φιλομούσων, ὥστε τῷ 1745 κατέθηκεν ἐπὶ τόκῳ τὸ μέγα διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ποσὸν 3500 γροσίων, πρὸς συντήρησιν τῶν διδασκάλων τῆς Ἀκαδημίας. Ταύτην δὲ ὑπεστήριζεν οἰκονομικῶς καὶ ἡ Μονὴ τῆς Πάτιμου.

Ἐπὶ εἴκοσι καὶ πέντε ὁλόκληρα ἔτη εἰργάσθη ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ὁ Μακάριος, ἀπολαύων τοῦ παγκοίνου σεβασμοῦ οὐχὶ μόνον τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων, ἀνέδειξε δὲ μαζρὰν σειρὰν μαθητῶν, δι' ὧν μετέδωκε πανταχοῦ τὰ ἐλληνικὰ γράμματα, ἀπέθανε δὲ τῇ 17 Μαρτίου 1737 καταλιπὼν καὶ τινὰ συγγράμματα.

Τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐν τῇ Πατιμιάδι Σχολῇ ἐξηκολούθησαν ὁ Γεράσιμος Βυζάντιος (ᾗ 1740), ὁ Βασίλειος Κουταλιανὸς (ᾗ 1773) καὶ ὁ Δανιὴλ Κεραμεὺς (ᾗ 1801), ἐφ' οὗ καὶ πάλιν ἡ Σχολὴ ἤκμασε, πολλοὺς ἀναδείξασα μαθητάς. Οὗτοι δέ, ὅπου μετέβαινον, ἢ ἐδίδασκον ἐν ταῖς ὑπαρχούσαις Σχολαῖς ἢ καθίδρουν νέας τοιαύτας⁴⁴.

Ταυτοχρόνως λαμπρῶς εἰργάζοντο αἱ Σχολαὶ τῶν Ἰωαννίνων⁴⁵, καί, ὡς παρε-

τηρήθη ἤδη, «εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων χρεωστῇ ἡ Ἑλλὰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς παιδείας, ὅχι μόνον διὰ τὴν σύστασιν καὶ συντήρησιν τῶν Σχολείων των, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πολυμαθειαν τῶν διδασκάλων καὶ περισσότερον διὰ τὸν ζῆλον, μὲ τὸν ὁποῖον περιέθαλψαν οἱ καλοὶ Ἰωαννῖται τοὺς μαθητάς»⁴⁶. Ἐν τῇ Σχολῇ τοῦ Μάνου Γκιούμα, ἰδρυθείσῃ τῷ 1674, ἐδίδαξε πρῶτος ὁ Βησσαρίων Μακρῆς (᾿ 1699)⁴⁷, ὃν διεδέχθη περὶ τῷ 1695 ὁ ἔλλογιμώτατος ἱερεὺς Γεώργιος Σουγδουρῆς, διδάξας μέχρι τοῦ 1715 «ὅσους διέδωκε τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν πρότερον καταβεβραβρωμένην Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν»⁴⁸. Διαπρεπεῖς ὡσαύτως διδάσκαλοι αὐτῆς ὑπῆρξαν ὁ Ἀναστάσιος Παπαβασιλείου, ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης καὶ ὁ Μπαλᾶνος Βασιλόπουλος⁴⁹, οἱ δὲ μαθηταὶ τῆς Σχολῆς μετέδωκαν τὰς ἐπιστημονικὰς αὐτῆς γνώσεις εἰς ὅλα τὰ Σχολεῖα καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν Κωνσταντινούπολιν»⁵⁰. Ἀλλὰ νέα περίοδος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἤρξατο διὰ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, ὅστις ἐδίδαξε περὶ τὸ 1742 ἐν τῇ ἐτέρᾳ τῶν Ἰωαννίνων Σχολῇ, «Μαρουτσαία» λεγομένη, ἐκ τοῦ ὀνόματος τῶν μεγάλων εὐεργετῶν αὐτῆς Σίμωνος καὶ Λάμπρου τῶν Μαρουτσῶν. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ἐν Ἰωαννίνοις ἐδίδαξε νέα φιλοσοφικὰ συστήματα μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτὸν ἐκτάκτου πολυμαθείας καὶ ἐνγλωττίας⁵¹. Ἐξ Ἰωαννίνων δὲ μετέβη τῷ 1746 εἰς Κοζάνην ἐπὶ μικρὸν ἐκεῖ διδάξας καὶ διευθύνας πάλιν τὴν Μαρουτσαίαν τῶν Ἰωαννίνων Σχολὴν ἐπὶ τετραετίαν⁵², μέχρι τοῦ 1753, ὁπότε καὶ πάλιν ἀπεμακρύνθη ἔνεκα ἔριδος πρὸς τὸν προῖστάμενον τῆς ἐτέρας Σχολῆς Μπαλᾶνον Βασιλόπουλον, συνέδεσε δὲ τὸ μέγα αὐτοῦ ὄνομα μετὰ τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας.

Ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς περιωνύμου ταύτης Ἀκαδημίας ὀφείλεται εἰς τὸν Ἡγούμενον τῆς ἐν Ἀθῶ Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου Νεόφυτον, ὅστις ἰδρύσας παρ' αὐτὴν τὴν Σχολὴν προσεκάλεσεν ὡς διδάσκαλον τὸν ἔλλογιμώτατον μοναχὸν Νεόφυτον Κανσοκαλυβίτην⁵³, μαθητὴν τῆς Πατριάρχου Ἀκαδημίας καὶ τῆς Σχολῆς τῶν Ἰωαννίνων χρηματίσαντα, καθ' ὃν χρόνον ἐν αὐτῇ ἐδίδασκεν ὡς εἶδομεν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1749 ἤρξατο τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Σχολῇ ὁ Νεόφυτος Κανσοκαλυβίτης, ὀλίγους ἐκ τῶν μοναχῶν καὶ δοκίμων τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἔχων μαθητάς⁵⁴. Ἡ πρώτη ἐκείνη Ἀθωνιάς Σχολὴ τῇ προστασίᾳ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Ε' (1748-1757) ἀνοικοδομηθεῖσα καὶ μεταρρυθμισθεῖσα προήχθη εἰς Ἀκαδημίαν, διευθυντοῦ αὐτῆς καὶ διδασκάλου διορισθέντος τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως (1753), ὅστις καίτοι εὗρε μόνον 20 μαθητάς, πρὸς τῷ Νεοφύτῳ Κανσοκαλυβίτῃ προσέλαβε καὶ ἕτερον βοηθὸν τὸν ἐξ Ἰωαννίνων μαθητὴν αὐτοῦ Παναγιώτην Παλαμᾶν. Ἡ εἴησις, καθ' ἣν ὁ Βούλγαρις ἐλάμβανε μισθὸν χίλια γρόσια ἑτησίως, προϋξένησε κατάπληξιν, διὰ τὸ μέγεθος τοῦ ποσοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἐν βραχεῖ χρονικῷ διαστήματι ἡ Ἀθωνιάς Ἀκαδημία ἠρτίμει 200 μαθητάς⁵⁵, ἀπανταχόθεν συρρέοντας πρὸς τὸν ἐπιφανέστατον διδάσκαλον Εὐγέ-

νιον Βούλαριν, ὅστις ἐδίδασκε τὴν Θεολογίαν, ρητορικὴν, λογικὴν, μεταφυσικὴν καὶ φιλοσοφίαν, κατὰ τὰ νεώτερα συστήματα, συγγράφων ταυτοχρόνως σπουδαιότατα συγγράμματα, προκαλοῦντα τὸν πάγκοινον θαυμασμόν. Ὁ Εὐγένιος Βούλαρις εἰργάσθη πρὸς ἀνάδειξιν τῆς Σχολῆς μετὰ καταπληκτικῆς δραστηριότητος καὶ ἱκανότητος, πρῶτος αὐτὸς παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐπὶ ἐπιστημονικῶν βάσεων διὰ τῆς εὐφυΐας, τῆς σπανίας πολυμαθείας καὶ ἐπιδεξιότητος πρὸς πάντας τοὺς κλάδους τῆς παιδείας καὶ τῆς σοφίας στηρίζας τὴν ἐκπαίδευσιν⁵⁶. Αὐστυχῶς μόνον ἐπὶ πενταετίαν εἰργάσθη ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ, ἀναγκασθεὶς ῥ' ἀπομακρυνθῇ ἀπ' αὐτῆς ἔνεκα ἀντιδράσεων⁵⁷, βραδύτερον δὲ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας ὡς καὶ ἕτερος διαπρεπέστατος λόγιος κληρικός, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (ῥ' 1800). Ἀλλ' ἢ ἐν Ἀθῶν Σχολῇ ἀπέβη τὸ φυτόριον τῶν πεπαιδευμένων ἀνδρῶν, ἐξ ὧν οἱ πλείστοι ἐπιστρέφαντες εἰς τὰς πατρίδας αὐτῶν ἀπέβησαν διδάσκαλοι πολλῶν Σχολείων τῆς Ἑλλάδος, διέδωκαν τὰς γνώσεις καὶ ἐνέπνευσαν τῇ νεολαίᾳ τὴν διαρκῆ ἀποδημίαν εἰς Εὐρώπην, ὡς ὁμολογουμένην αὐτῶν ἐστίαν⁵⁸.

Μετὰ τὸν Βούλαριν προσεκλήθη τῷ 1759 ὡς διδάσκαλος ὁ Νικόλαος Ζερζούλης, ὅστις μετ' ἄλλων διδασκάλων, οἷον τοῦ μοναχοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ ἱερέως Ἰωάννου Πεζάρου⁵⁹, διετήρησε τὴν Σχολὴν ἐπὶ ἔτη ἱκανά. Ὁ Ἰωάννης Πέζαρος (ῥ' 1806) εἰργάσθη ὕστερον ὡς διδάσκαλος ἐν Τυρνάβῳ τῆς Θεσσαλίας, καταπληκτικὴν ἀναπτύξας δραστηριότητα, ἣν μετὰ θαυμασμοῦ περιέγραψεν ὁ μαθητὴς του Κωνσταντῖνος Κούμας. Ἐπροσπάτησε δὲ τὴν Ἀκαδημίαν ὁ Πατριάρχης Θεοδοσίος β' (1769-1773), ἀλλ' ἐπὶ τοῦ Νεοφύτου ζ' (1789-1794-1798-1801), τῷ 1799 ἡ Σχολὴ διέκοψε πάλιν τὰς ἐργασίας αὐτῆς. Οὐχ ἥτιον ὑπὸ διαφόρους διδασκάλους ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπανελαμβάνοντο τὰ μαθήματα ἐν τῇ Σχολῇ, χορηγούντων τὰ πρὸς συντήρησιν τῶν διδασκάλων καὶ τῶν μαθητῶν τῶν 20 Μονῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Ὁριστικῶς φαίνεται ἔκλεισε τὰς πύλας αὐτῆς ἡ Σχολὴ τῷ 1808, ὅτε ὁ ἐν Ἀγίῳ Ὁρῷ ἐξόριστος Πατριάρχης Γρηγόριος ε' ἠθέλησε νὰ μεταφέρῃ αὐτὴν εἰς τὸ ἔξω τῶν Καρυῶν Κελλίον τοῦ Σεραγίου, ἀλλὰ διεφώνησαν αἱ Μοναί⁶⁰.

Ὑπῆρξε δὲ μεγάλη ἡ πνευματικὴ κίνησις παρὰ τοῖς Ἕλλησι κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα. Ἐκάστη πόλις, μικρὸν εὐποροῦσα, ἔσπευδε νὰ ἰδρύσῃ Σχολὴν καὶ νὰ προσκαλέσῃ τοὺς ἱκανωτέρους διδασκάλους, ἕκαστος δὲ νέος εὐφυὴς μετὰ τὴν ἐν τῇ πατρίδι παιδευσιν, ὑπερρικτὼν πᾶν κόλυμα, μετέβαινεν εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης «ἵνα μεταβίβασιν εἰς τὴν πατρίδα γνώσεις ἔτι ἀγνώστους εἰς αὐτήν»⁶¹. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ τὸ πολυάριθμον τῶν Σχολείων κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα. Ἐν ἀρχῇ αὐτοῦ ὁ ἐκ Ναούσης Ἀναστάσιος Μιχαήλ ἐπληροφόρει ὅτι ἡ κυρίως Ἑλλὰς καὶ πλεῖστοι πόλεις τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Θράκης, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Κρήτης, τῶν Ἰονίων νήσων, τῆς Μικρασίας καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου εἶχον ἐν συνόλῳ

τεσσαράκοντα Σχολεία⁶², τῷ δὲ 1714 γράφων ὁ Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος ἐπληροφόρει ὅτι ἤκμαζον πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος τὰ Γυμνάσια.⁶³ Ὡσαύτως ὁ Γεώργιος Κωνσταντίνου, ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, ἔγραφεν ὅτι ὑπῆρχον Σχολεῖα πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς ἐπισήμους πόλεις καὶ τὰς νήσους, «καὶ ὅπου ἂν ἡ ἡμετέρα διάλεκτος πολιτεύεται καὶ ἡ εὐσέβεια τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κηρύττεται καὶ Σχολεῖα σφύζονται καὶ ἄλλα ἐγείρονται καὶ διδάσκαλοι καὶ σπουδαῖοι κοσμοῦσι τὰς ὀμηγύρεις τῶν τε ἀρχιερέων καὶ τῶν κληρικῶν καὶ ἀπ' ἁμβωνος συνεχῶς κηρύττουσι λόγους, συνθεμένους μὲ τὴν πλεον ἀνθηρὰν καὶ γλαφυρὰν φράσιν, κατὰ τὴν ἀπλήν διάλεκτον, εἰς ἐπήκοον πάντων καὶ τὰς ἐπιστήμης παρρησία διδάσκοντες, παντὶ τῷ προσερχομένῳ ἀφθόνως καὶ ἀδωροδοκῆτως μεταδίδουσι»⁶⁴. Ὑπερμεσοῦσης δὲ τῆς ἡ' ἑκατονταετηρίδος, ἐκτὸς τῶν πολυαριθμῶν κοινῶν Σχολείων, ἡριθμοῦντο δημόσια Ἑλληνικὰ Σχολεῖα δύο ἐν Κωνσταντινουπόλει, τρία ἐν Ἰωαννίνοις δύο ἐν Θεσσαλονίκῃ, δύο ἐν Βουκουρεστίῳ, ὑποστηριζόμενα γενναιοδῶρως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων, καὶ ἀνὰ ἕν ἐν Ἰασίῳ, ἐν Ἀθριανουπόλει, ἐν Φιλιππουπόλει, ἐν Ἀγίῳ Ὄρει, ἐν Βερροίᾳ, ἐν Καστορίᾳ, ἐν Σιατίστῃ, ἐν Μοσχοπόλει, ἔνθα καὶ Τυπογραφεῖον ὑπῆρχεν, ἐν Τυρνάβῳ τῆς Θεσσαλίας, ἐν Τρικκάλοις, ἐν Τριπόλει, ἐν Πάτραις, ἐν Ἀμφίσσῃ, ἐν Ἀρτῇ, ἐν Σμύρνῃ, ἐν Χίῳ, ἐν Πάτμῳ, ἐν Μυτιλήνῃ, ἐν Σάμῳ, ἐν Ρόδῳ, ἐν Κρήτῃ, ἐν Κύπρῳ, ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ⁶⁵. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ ἅγιος μοναχὸς Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς († 1779), εἰς ὃν ὀφείλεται ἡ ἀναστολὴ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ τῆς Ἡπείρου, περιοδεύων κατὰ τὰ ἔτη 1760-1769 καὶ κηρύττων ἵδρυσε διακόσια κοινὰ ἤτοι δημοτικὰ Σχολεῖα καὶ τριάκοντα Ἑλληνικά⁶⁶. Τότε εἰσῆχθη παρ' ἡμῶν καὶ τὸ σύστημα τῶν οἰκονομικῶν Σχολείων, διοργανουμένων κοινοβιακῶς. Ἐν αὐτοῖς δ' ἐχορηγεῖτο δωρεὰν εἰς τοὺς μαθητὰς ἢ τε τροφὴ καὶ ἡ διδασκαλία. Οἱ πλούσιοι ὠρίζον διάφορα κληροδοτήματα πρὸς συντήρησιν διδασκάλων καὶ μαθητῶν καὶ πρὸς ἐμπλουτισμὸν τῶν Βιβλιοθηκῶν⁶⁷.

Τῆς ἰδρύσεως, συντηρήσεως καὶ λειτουργίας τῶν Σχολείων ἡγεῖτο πάντοτε ἡ Ἐκκλησία, προστατεύουσα τὴν παιδείαν. Οἱ Πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως ὡς Ἐθνάρχαι ἡμιλλῶντο ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτῶν ὑπὲρ τῶν γραμμάτων. Τελευτῶντος τοῦ ἡ' αἰῶνος, μετὰ τὸν Σεραφεῖμ β' (1757-1761), ὅστις διὰ κοινῶν ἐράνων ἐστήριξε τὴν Πατριαρχικὴν Ἀκαδημίαν⁶⁸, ὁ Νεόφυτος ζ' (1789-1794, 1799-1801) τῷ 1793 ἐξέδωκε Πατριαρχικὸν γράμμα, δι' οὗ ἐνίσχυσεν αὐτὴν οἰκονομικῶς, συλλέξας ὑπὲρ αὐτῆς ἄνω τῶν 64000 γροσίων καὶ διορίσας ἐξαμελῇ Ἐφορείαν πρὸς ἐποπτείαν τῆς λειτουργίας αὐτῆς. Ἡ Σχολὴ ἐμελλε νὰ ἔχη 12 μαθητὰς, ὧν οἱ πτωχότεροι παρ' αὐτῆς ἐμελλον νὰ λαμβάνωσι τὰ τῆς συντηρήσεως⁶⁹. Ἐν ἔτος πρότερον ὁ Νεόφυτος εἶχε διορίσει τὸν Μισαήλ διδάσκαλον βοηθὸν τοῦ Δανιὴλ Κεραμέως ἐν τῇ Σχολῇ τῆς Πάτμου⁷⁰. Ὁ αὐτὸς Πατριάρχης τῷ 1790 εἶχεν ἐγκρίνει τὴν εἰς Σχολὴν μετατροπὴν τῆς ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Δημητσάνης Μονῆς τῆς Χρυσοπηγῆς. Ὡσαύτως τῷ

1799 εἶχεν ἐγκρίνει τὴν εἰς Σχολὴν μετατροπὴν τῆς ἐν Νάξῳ Μονῆς τοῦ ἀγ. Γεωργίου, ἀνηκούσης εἰς τινὰ Νικόλαον Μαυρομμάτην, ἐπὶ τούτῳ δωρήσαντα αὐτὴν εἰς τὴν κοινότητα Νάξου⁷¹. Τῇ δὲ 2 Ἰουνίου 1799 ἐξέδωκε Σιγίλλιον περὶ τῆς ἰδρύσεως δύο Σχολῶν ἐν Σηλυμβρία, ὧν ἡ μία ἔμελλε νὰ εἶναι «κοινή», ἡ δὲ ἑτέρα ἐκκλησιαστική, διὰ χρηματικῆς δωρεᾶς τῆς Ἐκκλησίας Σηλυμβρίας καὶ τοῦ ἡγεμόνος Βλαχίας Ἀλεξάνδρου Μουρούζη⁷². Ὡσαύτως ὁ Νεόφυτος ἐνέκρινε κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1799 τὴν ἴδρυσιν Σχολῆς ἐν Θήρᾳ, διακανονίσας τὰ τῆς λειτουργίας αὐτῆς, ἔψεξε δὲ τοὺς Μοναχοὺς τοῦ Ἀγ. Ὁρους, διότι ἔκλεισαν ἐντελῶς τὴν παρ' αὐτοῖς Σχολήν⁷³. Τῇ 20 Ὀκτωβρίου 1800 οἱ 20 προϋστάμενοι τῶν ἐν Ἀγίῳ Ὁρεῖ Μονῶν ἀπαντήσαντες ἐδήλωσαν ὅτι ἔμελλον νὰ καταβάλωσι πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς ἐπανίδρυσιν τῆς Σχολῆς, ἐξήτουν δὲ πρὸς τοῦτο οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν⁷⁴.

Μεγάλως ἐμερίμνησε περὶ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος ε'. (1801-1806, 1808-9), βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Διορημένους τῆς Ὑψηλῆς Πύλης Δημητρίου Μουρούζη. Ἐνεκα τῶν συνεχῶν ἐπιδημιῶν ἡ Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία δὲν ἐλειτούργει καλῶς, εὐρισκομένη ἐν Φαναρίῳ παρὰ τὸ Πατριαρχεῖον. Τῷ 1804 ἡγοράσθη ἐν Ξηροκρήνῃ (Κουρούτσεσμε) τοῦ Βοσπόρου κατάλληλος οἰκία, εἰς ἣν μετενήχθη ἡ Σχολή, ἄριστα διοργανωθείσα. Διορίσθη δὲ Σχολάρχης ὁ εἶτα Μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως χρηματίσας Δωρόθεος Πρώτος († 1821), ἔχων 100 μαθητάς⁷⁵. Ὡσαύτως ὁ Πατριάρχης ἐμερίμνησε περὶ τῆς ἐν Σταυροδρομίῳ Σχολῆς τῶν ἐλληνικῶν μαθημάτων καὶ τῆς «τῶν ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας γραμμάτων», αἵτινες ἰδρύθησαν παρὰ τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑφ' ὧν καὶ ἔμελλον τὸ πλεῖστον νὰ συντηρῶνται. Σχετικὸν Σιγίλλιον ἐξέδωκεν ὁ Πατριάρχης τῇ 9 Ὀκτωβρίου 1805, λεπτομερῶς διακανονίσας τὰ τῆς λειτουργίας τῶν Σχολῶν⁷⁶. Ὅμοιον Σιγίλλιον, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, ἐξέδωκε καὶ περὶ τῶν ἐν Χαλκηδόνι Σχολῶν, ἀνέλαβε δὲ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἐν Ἰωαννίνοις, ὡς εἶδομεν, Σχολὴν τοῦ ἐμπόρου Καπλάνη. Ἐπανελάβεν ὁ Καλλίνικος καὶ τὰς περὶ τῆς Σχολῆς Μανουὴλ Γκούμα πατριαρχικὰς διατάξεις⁷⁷. Συνετηρεῖτο δὲ ἡ Σχολὴ αὕτη ὑπὸ τῆς Μονῆς προφήτου Ἡλίου καὶ τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ Μετοχίου αὐτῆς. Διὰ τοιούτων μεριμνῶν τῶν Πατριαρχῶν «ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πρὸς ἕω καὶ πρὸς δυσμὰς τῆς ἐλληνικῆς γῆς καὶ μέχρις αὐτῶν τῶν ἄκρων τῆς Ἐπτανήσου οὐδεμία πόλις ὑπῆρχεν ἐπίσημος, στερουμένη Σχολείων»⁷⁸.

Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡγουμένη τῆς παραχθείσης μεγάλης πνευματικῆς κινήσεως καὶ προστατεύουσα αὐτὴν ἐνίσχυνε τὴν λεληθότως ἀναπτυσσομένην δύναμιν⁷⁹. Ἐλλόγιμοι ἱεράρχαι καὶ κληρικοὶ ἴδρουν ἢ ἐπροσάτευνον Σχολὰς καὶ ἐδίδασκον ἐν αὐταῖς. Τινὲς δ' ἐν προκεχωρηκυῖᾳ ἡλικίᾳ ἐδιδάσκοντο, ὅπως καθίστανται ἱκανοὶ πρὸς τὸ διδάσκειν τοὺς ἄλλους⁸⁰.

Εὐτυχῶς δὲ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπέλαυσε σχετικῆς ἐλευθερίας παρὰ τῶν Τούρκων. Αὐτὸς ἔτι ὁ Ἀλῆ πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων, μὴ κατατρέχων τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν ἐφαίμετο ἀνεξίθρησκος, ὅπως πείθῃ τοὺς Ἕλληνας νὰ ὑποφέρωσιν ἐν ὑπομονῇ τὰς πράξεις τῆς τυραννίας του. Τὸ Γυμνάσιον τῶν Ἰωαννίνων καὶ τὰ λοιπὰ δευτερεύοντα Σχολεῖα ἐλειτούργουν τῇ ἀδείᾳ αὐτοῦ. Εἰδικὴν εἶχεν εὐνοίαν πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ψαλλίδα, ὅστις μάλιστα προέτρεπεν αὐτὸν νὰ δεχθῇ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἀνακηρυχθῇ Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων⁸¹.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Σουλτᾶνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Σελῆμ γ' ἐπέτρεψε τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Οὐχὶ μόνον παρέσχε τῷ 1804 ἄδειαν εἰς τὸν Δημήτριον Μουρούζη ν' ἀνασυστήσῃ τὴν Πατριαρχικὴν Ἀκαδημίαν Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῷ προαστείῳ τῆς Ξηροκρήνης, ἀλλὰ καὶ ἐξέδωκεν αὐτόγραφον διαταγὴν, δι' ἧς ἀνεγνώριζε τὸν Μουρούζην γενικὸν διευθυντὴν καὶ ἐπόπτην τῶν ἑλληνικῶν Σχολῶν καὶ Νοσοκομείων⁸². Οἶκοθεν ἐννοεῖται ὅτι τοιαύτη εὐμένεια τοῦ Σουλτάνου συνετέλεσε μεγάλως εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Διαπρεπεῖς διδάσκαλοι τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας ὡς ὁ Αἰωρόθεος Πρώτος, καὶ ὁ Στέφανος Δούγκας (γ' 1830), κατέστησαν αὐτὴν περίλαμπρον ἐστίαν τῆς παιδείας⁸³, καθ' ἣν ἐποχὴν ἐκόσμουσαν τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον ἐλλογιμώτατοι Ἱεράρχαι, ὡς ὁ Κύριλλος στ' (1813-1819) ὁ μετὰ τὸν Χαντζερῆ μᾶλλον πεπαιδευμένος Πατριάρχης καὶ συγγραφεὺς δοκιμώτατος⁸⁴. Ἐπεκράτει τότε ὡς καὶ πρότερον τοιοῦτος ὁργασμὸς πρὸς τὴν παιδείαν καὶ τὴν πνευματικὴν καθόλου ἀνάπτυξιν⁸⁵, ὥστε λίαν εὐλόγως ὁ Νεόφυτος Δούγκας (γ' 1845) ἐξαγατήριζε τὴν κίνησιν ἐκείνην ὡς ἀποτελοῦσαν ἰδίαν ἐποχὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, «εἰ τις ἐποχὴν χρόνου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῖς ἐπιγιννομένοις λογίσαιτο οὐκ ἂν ἀμάρτοι· ἐντεῦθεν γὰρ καὶ Γένος σύμπαν μικροῦ δεῖν κατ' ὀλίγον προθυμηθέν, ἐρρωμένως ἤρξατο βελτιοῦσθαι καὶ δρόμος τῶν ἡμετέρων συχνὸς πρὸς τὰ εὐνομούμενα καὶ φιλόσοφα τῶν ἐθνῶν ἐπὶ θήραν ὑψηλοτέρας παιδείας»⁸⁶. Ὁ Δούγκας ὑπεδείκνυνεν ὡς ἀπόδειξιν τῆς γνώμης αὐτοῦ ταύτης καὶ τὴν πληθὺν τῶν νέων, οἵτινες συνεπλήρουν τὰς σπουδὰς των ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Εὐρώπης.

Ἐκτὸς τῆς ἐν ἔτει 1813 ἰδρυθείσης ἐν Ἀθήναις «Φιλομούσου Ἑταιρείας» ἰδρύθη καὶ ἐν Ὁδησσῷ «Ἑταιρεία τῶν Ἑλλήνων ἀσφαλιστῶν», πρὸς συντήρησιν ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Νοσοκομείων⁸⁷, ἡ δ' ἐν τῇ αὐτῇ πόλει ἐδρεύουσα «Φιλόμουσος καὶ Φιλάνθρωπος Γραικικὴ Ἑταιρεία» περὶ τὰ μέσα τοῦ 1817 συνετήρει 120 Ἕλληνας σπουδαστὰς ἐν τῇ Εὐρώπῃ, ὧν οἱ πλεῖστοι ἐπανακάμπτοντες εἰργάζοντο ὡς διδάσκαλοι⁸⁸, ὡς δ' ἐσημεῖον ὁ Κοραῆς «οἱ περισσότεροι διδάσκαλοι τῶν εὐρωπαϊκῶν μαθήσεων ἦσαν ἱερωμένοι»⁸⁹. Ὡσαύτως οἱ ἐν Βιέννῃ ὁμογενεῖς τῇ 1 Ἰανουαρίου 1817 εἶχον συστήσῃ «Ἑταιρείαν» τινὰ ὑπὸ προστατῇ τῷ Ἰωάννῃ Μανρογένει, βοηθοῦσαν

ιδίως τοὺς σκοποῦντας νὰ ἐπανακάμψωσιν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ μετέλθωσι τὸ τοῦ διδασκάλου ἐπάγγελμα⁹⁰. Ὑπὸ τούτων ἐβελτιοῦντο τὰ τῆς παιδείας καθόλου καὶ αἱ διδακτικαὶ μέθοδοι, εἰσήγοντο νέα μαθήματα εἰς τὰς ἑλληνικὰς Σχολὰς καὶ ἰδρύοντο ἀνώτεραι Σχολαί⁹¹. Οἱ ἐν Βιέννῃ τῷ 1803 διατρίβοντες Θεσσαλοὶ λόγιοι καὶ σπονδασταὶ συνέλαβον τὴν ἰδέαν τῆς ἰδρύσεως ἐπὶ τοῦ Πηλίου Ὅρους Ἀκαδημίας τῆς φιλοσοφίας τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς φιλολογίας, τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν⁹². Τὸ μέγα τοῦτο βούλευμα δὲν ἐπραγματοποιήθη, ἀλλὰ τῷ 1807 ἤρξατο τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς ἡ ὑπὸ τοῦ Γυλφορδ ἰδρυθεῖσα Ἰόνιος Ἀκαδημία ἐν Κερκύρα, δὲν εἶναι δ' ἀπροσδόκητος ἡ εἰδησις, καθ' ἣν τῷ 1813 ὁ ἐν τῇ Σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν διδάσκων Διονύσιος Πύρρος, ἀρχιμανθρόντης, συνέστησε «κῆπον βοτανικὸν μὲ 300 εἰδῶν βότανα καὶ μουσεῖον μὲ 300 εἰδῶν μέταλλα εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Δημητρίου Καλλιφουργῶ...»⁹³. Ἀξιοσημείωτον δ' ὅτι ἐν Ἀθήναις ὅπου ἀπὸ τοῦ 1647 ἰδρύθη Σχολῇ, ἐν ἣ ἑδιδάσκοντο ἡ γραμματικὴ, ἡ φιλολογία καὶ ἄλλαι ἐπιστῆμαι, ἤδη τῷ 1673 ἀναφέρεται ἕλληνα διδάσκαλος διδάσκων τοὺς τριάκοντα μαθητὰς αὐτοῦ διὰ «πρωτοσχόλων», τοῦτέστι διὰ τοῦ ἀλληλοδιδασκικοῦ συστήματος. Ἀρχομένου τοῦ 17^{ου} αἰῶνος ὁ Ἀθηναῖος Ἱερομόναχος Γρηγόριος Σωτηριανὸς ὠκοδόμησε κτίριον διὰ τὴν Σχολὴν Ἀθηνῶν. Γενόμενος δὲ ὕστερον μητροπολίτης Μονεμβασίας ἐξησφάλισε τὴν Σχολὴν διὰ Πατριαρχικοῦ Σιγιλλίου, ἀφιερώσας εἰς αὐτὴν καὶ τὴν ἰδίαν Βιβλιοθήκην ἕξ ἑξακοσίων τόμων. Ἐν τῇ Σχολῇ ἐδίδαξαν οἱ μοναχοὶ Παῖσιος καὶ Ἀγάπιος Βουλυσμαῖς. Ἐκτὸς τῆς δημοσίας Σχολῆς ἐν Ἀθήναις ἐλειτούργει καὶ ἡ Σχολὴ τοῦ Ἰωάννου Ντέκα, ἥς τὴν συντήρησιν εἶχεν ἀναλάβει ἡ Μονὴ Πετράκη διατηροῦσα καὶ δώδεκα ὑποτρόφους δωρεάν. Ἐν τῇ Σχολῇ ἐδίδαξαν ὁ ἱερομόναχος Σωφρόνιος Μπάρμπανος καὶ ὁ Ἰωάννης Μπενιζέλος. Τὸ ἀλληλοδιδασκικὸν σύστημα διδασκαλίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17^{ου} αἰῶνος ἐγενικεύθη ἐν τοῖς «κοινοῖς» Σχολαῖς τῆς Ἀνατολῆς, διὰ τοῦ διδασκάλου Γεωργίου Κλεοβούλου, συγγράψαντος ἑλληνιστὶ ὁδηγὸν διδασκαλίας καὶ πίνακας, εἰσαγαγόντος δὲ τὸ νέον σύστημα τῆς ἀλληλοδιδασκικῆς μεθόδου τῷ 1819 εἰς τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ Σχολήν⁹⁴. Ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ἀναμορφώτης τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ὑπῆρξεν ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς (γ' 1833), ὅστις προσέδωκεν εἰς τὴν πνευματικὴν κίνησιν τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐξαιρετικὴν ὅλως δύναμιν, ὅσον οὐδεὶς ἕτερος τῶν συγχρόνων αὐτοῦ συντελέσας εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Κοραῖς ἐφρόνει ὅτι τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἔδει νὰ προηγηθῇ ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις. Ταύτης τῆς γνώμης εἶχετο πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ὁ ἐπιφανέστατος ἕλληνα πολιτικὸς Ἰωάννης Καποδίστριας (γ' 1833) ἐπιθυμῶν νὰ γενικευθῇ παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἡ ἐκπαίδευσις πρὸ πάσης κατὰ τῶν Τούρκων ἐξεγέρσεως. Πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Μάνης Πετρόμπεην Μαυρομιχάλην, σκοποῦντα νὰ ἰδρῇ Σχολήν, ἔγραφε τὰ λίαν χαρακτηριστι-

κώτατα ταῦτα ὁ Καποδίστριας. «Ἄν τὰ Σχολεῖα εὐδοκιμοῦσι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος τοῦτο συμβαίνει, διότι εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐκκλησίας καὶ μόνον διὰ τοῦτο ἡ Πύλη σέβεται αὐτά. Ὅταν ὁμως ὑποπτευθῇ ὅτι τὰ καθιδρύματα ταῦτα δύνανται ν' ἀποβῶσιν ἐστίαί ἐπαναστάσεως, θὰ καταστρέψῃ αὐτὰ καὶ οὐδὲν θὰ ἡδύνατο ν' ἀναχαίτῃ τοὺς καταδιωγμούς. Ἰδρύνοντες λοιπὸν τὴν Σχολὴν σας ἔχετε πάντα ταῦτα πρὸ ὀφθαλμῶν. Ἐξαρτήσατε αὐτὴν καθ' ὁλοκληρίαν ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου καὶ μεταχειρισθῆτε καλοὺς διδασκάλους, ἵνα διδάξωσι τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν γλῶσσαν, τὰ θρησκευτικὰ, στοιχειώδη φυσικὰ καὶ ἱστορίαν. Μὴ περιβάλλετε δι' οὐδεμιᾶς ἐπιδεικνυκότητος τὸ νέον τοῦτο καθίδρυμα, ἀλλὰ θεωρήσατε αὐτὸ ὡς παράρτημα τῆς Ἐκκλησίας».

Ἡ τελευταία αὕτη φράσις τοῦ Καποδιστρίου χαρακτηρίζει ὡς ἄριστα τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἐκτάκτῳ ἐκείνῃ πνευματικῇ κινήσει, ὃ δὲ Κοραῆς, ἔχων ὑπ' ὄψει τὰς σχετικὰς ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας ἔγραψεν: «Εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς εἰς κοινὴν μητέρα, εἶναι τὸ Γένος προσκεκολλημένον καὶ διὰ τὴν θρησκείαν καὶ διὰ τὴν μητρικὴν φροντίδα, τὴν ὁποίαν δείχνει καθ' ἡμέραν ὑπὲρ τῆς παιδείας τοῦ Γένους...».

Καὶ πάλιν περὶ τῆς Ἐκκλησίας ὁμιλῶν ἐσημείωσεν ὅτι αὕτη «ὡς φιλόστοργος μήτηρ ὅλον τοῦ Γένους τίποτε δὲν ἀμελεῖ ἀφ' ὅσα δύνανται νὰ δοξάσωσι τὸ Γένος»⁹⁵. Ὁ Κοραῆς ἐπετίμα τοὺς κληρικοὺς ἐκείνους, οἵτινες ἐμίσουν τὴν παιδείαν, ἀλλὰ συνωμολογεῖ ὅτι ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ ὁ ἔρως τῆς παιδείας ἤρχισε νὰ κατέχη τὸν Κληρὸν καὶ διεπίστου εὐχαρίστως ὅτι «οὐκ ὀλίγοι τῶν Ἑλλήνων ἐκκλησιαστικῶν οὔτε ἐμποδίζουσι τὴν τοῦ Ἑθνους ἐκπαίδευσιν, ἀλλὰ καὶ σπεύδουσιν αὐτοὶ νὰ ἐκπαιδευθῶσιν». Ἀναφέρει δὲ ἐνθέρμους προστάτας τῆς παιδείας κληρικοὺς μετὰ πολλῶν ἐγκωμίων τοὺς Μητροπολίτας Ἐφέσου Μελέτιον Πετροκόκκινον καὶ Διονύσιον Καλλιάρχην, τὸν Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιον, ὃν καὶ «καύχημα τοῦ Γένους» ἀποκαλεῖ, τὸν Χίου Πλάτωνα, τοὺς Μοναχοὺς τῆς Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ἄλλους⁹⁶.

Αἱ πεφωτισμέναι ὁδηγαί τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ συνετέλεσαν εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν διδακτικῶν μεθόδων. Οὕτω δὲ ὁ Ἱεροδιάκονος Νεόφυτος Βάμβας († 1855) ἀναδιωργάνωσε τὴν Σχολὴν τῆς Χίου κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ Κοραῆ, ἔχων συνεργάτας τὸν Κωνσταντῖνον Βαρδαλάχον, Ἀπόστολον Ψαρῶν καὶ ἄλλους. Ὁ Κοραῆς μακρόθεν παρακολουθῶν τὴν μεγάλην τῆς Σχολῆς τῆς Χίου ἀκμὴν καὶ πρόοδον ἐμακάριζε τὸν Βάμβαν καὶ τοὺς συνεργάτας του «διὰ τὸ χρυσοῦν ἐπάγγελμά των» καὶ γράφων πρὸς αὐτὸν προέτρεπε νὰ μὴ ἀποκάμῃ συλλογίζόμενος μόνον τὸ βάρος καὶ τὰς δυσκολίας του, ἀλλ' ἔχων ὑπ' ὄψει «καὶ τὸ ἄλλο μέρος τὸ χρυσοκέντητον μὲ τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς πατρίδος». «Καὶ ἄν, προσέθετεν ὁ Κοραῆς, αὐτὴ σᾶς λείψῃ (τὸ ὁποῖον εἶναι ἀδύνατον) ἡ εὐγενικὴ σας ψυχὴ θέλει εὐρεῖν τὴν ἀμοιβὴν εἰς

τὴν εὐφρόσυνον ταύτην φωνὴν τῆς συνειδήσεως «τὴν γυμνὴν ἡμῶν πατρίδα στολί-
ζομεν»⁹⁷. Ὁ Βάμβας μετὰ μεγάλης δραστηριότητος καὶ ἰκανότητος οὐ μόνον τὴν
διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων ἐβελτίωσεν, ἀλλὰ καὶ τυπογραφεῖον ἐν τῇ Σχολῇ ἵδρυσεν
καὶ δημοσίαν Βιβλιοθήκην ὠκοδόμησε (1817) καὶ πολλὰ συγγράμματα ἀρχαίων καὶ
νεωτέρων συγγραφέων δι' αὐτὴν ἠγόρασε, δαπάναις τῆς Κοινότητος Χίου⁹⁸. Ὁθεν
ἡ Σχολὴ τῆς Χίου κατέστη περιφανέστατον ὑπόδειγμα διὰ πάσας τὰς Σχολὰς τῆς
Ἀνατολῆς καὶ δι' αὐτὴν ἔτι τὴν Σχολήν, ἀμιλλωμένην πρὸς τὴν Σχολὴν τῶν Κυδων-
ιῶν, ἣν ἤγαγεν εἰς μεγάλην ἀκμὴν ἕτερος κληρικός, ὁ Θεόφιλος Καΐρης (Ὰ 1853),
μετὰ τὸν ἐν αὐτῇ διδάξαντα διαπρεπῆ κληρικὸν Βενιαμὶν Λέσβιον (Ὰ 1824). Διευ-
θυντὴς τῆς Σχολῆς τῶν Κυδωνιῶν ἦτο ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Σαράφης (Ὰ 1823),
ἀλλ' ὁ Καΐρης διὰ τοῦ ἐνθέρμου ζήλου, τῆς ἐκτάκτου μορφώσεως καὶ δραστηριό-
τητος προσέδωκεν εἰς τὴν Σχολὴν ζωὴν καὶ κίνησιν, προκαλοῦσας τοὺς ἐπαίνοους τοῦ
Κοραῆ καὶ τὸν θαυμασμόν τῶν συγχρόνων ἡμετέρων τε καὶ ξένων⁹⁹.

Ταῦτοχρόνως ἤκμαζε καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Δημητσάνης, ἥς διαπρεπεῖς διδάσκαλοι
κληρικοὶ ὁ Ἀγάπιος Ἀντωνόπουλος (Ὰ 1812) καὶ ὁ Ἀγάπιος Λεονάρδος (Ὰ 1815)
περιήρχοντο τὰς ἐλληνικὰς χώρας πρὸς φωτισμὸν τοῦ λαοῦ¹⁰⁰. Ἐπὶ κεφαλῇ δὲ τῆς
καθόλου πνευματικῆς κινήσεως ἴστατο ὁ ἐκ Δημητσάνης μέγας Πατριάρχης Κων-
σταντινουπόλεως Γρηγόριος ε', ἐν τῇ δράσει τοῦ ὁποῖου ὅλως ἰδιάζουσιν κατέχουσι
θέσιν αἱ πεφωτισμέναι μέριμναι ὑπὲρ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας¹⁰¹. Θεσμότητος ἀνα-
δειχθεὶς αὐτῆς ἐραστὴς καὶ προστάτης, καθ' ὃν ἔτι χρόνον διετέλει Μητροπολίτης
Σμύρνης, ὡς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἐθνάρχης ὁ Γρηγόριος, κατὰ
τὴν μαρτυρίαν τῶν συγχρόνων αὐτοῦ, πάντα ἐκίνησε λίθον «ὑπὲρ τῆς ἐν παιδείᾳ
βελτιώσεως τοῦ Ἑθνους». Πρὸ παντὸς ἐμερίμνησε περὶ τῆς ἀνορθώσεως τῆς ἐν
παρακμῇ διατελούσης περιωνύμου Ἀκαδημίας τῆς Πάτμου, ἥς τρόφιμος ὑπῆρξεν ὁ
Γρηγόριος. Ἐξῆ ἔτι ὁ γηραιὸς καὶ σοφὸς αὐτοῦ διδάσκαλος Δανιὴλ Κεραμεύς,
ἀλλ' ἔνεκα τοῦ γήρατος καὶ τῶν συνεχῶν νόσων δὲν ἠδύνατο νὰ διευθύνῃ τὴν Σχο-
λὴν ὡς ἔδει ὁ δὲ ὑποδιδάσκαλος Μισαὴλ παρημέλει τὴν ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν μαθητῶν.
Ἐντεῦθεν προῆλθε χαλάρωσίς τις καὶ ἐσωτερικὴ ἀνωμαλία, ὅθεν ὁ Πατριάρχης
ἐξέδωκε διατάξεις, δι' ὧν προσεπάθησε νὰ διακανονίσῃ τὴν πορείαν τῆς Σχολῆς,
καθορίζων ἅμα τὰ καθήκοντα τοῦ «πρώτου διδασκάλου» Δανιὴλ καὶ τοῦ «ὑποδι-
δασκάλου» Μισαήλ¹⁰². Ταχέως ὅμως (1801) ἐπῆλθε μὲν ὁ θάνατος τοῦ Δανιὴλ, ἐξη-
κολούθησε δὲ τὸ ἔργον αὐτοῦ μετὰ μείζονος ἐπιτυχίας καὶ ἐπιδόσεως, ὁ ἐκ τῶν
διακεκριμένων αὐτοῦ μαθητῶν Παῖσιος Καραπατᾶς, ἱεροδιάκονος (Ὰ 1818), εἰσα-
γαγὼν εἰς αὐτὴν νεότερα μαθήματα, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἀλλαχού καὶ ἰδίως ἐν
Χίῳ, ἐν Σμύρνῃ καὶ ἐν Κυδωνίαις ἀκμαζουσῶν Σχολῶν¹⁰³. Πατρικῆς μερίμνης τοῦ
Πατριάρχου Γρηγορίου ἀπέλαυε καὶ ἡ Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία Κωνσταντινουπό-

λεως, πλείσται δὲ Σχολαὶ ἢ ὑφιστάμεναι ἢ τότε ἰδρυθεῖσαι ἡξιώθησαν τῆς προστασίας αὐτοῦ διὰ Πατριαρχικῶν γραμμάτων καὶ συγγλίων. Θέλων ὁ Πατριάρχης νὰ ἐνισχύσῃ ἔτι μᾶλλον τὴν παιδείαν κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1807 ἐξέδωκε σπουδαιοτάτην Ἐγκύκλιον πρὸς τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαόν. Ἐν αὐτῇ παραστήσας τὴν μεγίστην τῆς παιδείας ὠφέλειαν προέτρεψε πάντας νὰ σπεύσωσιν εἰς ὑποστήριξιν αὐτῆς διὰ τῆς ἰδρύσεως καὶ ὑποστηρίξεως Σχολείων, ἐκεῖ ὅπου ταῦτα δὲν ὑπῆρχον, ὅπως μορφωθῇ ἡ νεολαία. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὑπέδειξεν ὁ μέγας Πατριάρχης, ἔνδοξον καὶ πολλὴν περιποιῶν πᾶσι τιμὴν ἀνῆκε κατ' ἐξοχὴν τῷ κλήρῳ. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ Πατριάρχης καὶ εἰς τοὺς ἱεροκλήρυκας ἀνέθετε τὴν ἐντολήν νὰ κηρύττωσι πρὸς τὸν λαὸν τὴν ἀνάγκην τῆς ἰδρύσεως Σχολείων¹⁰⁴. Τῷ 1808 ἰδρύθη ἐν Σμύρνῃ παρὰ τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν τὸ Φιλολογικὸν Γυμνάσιον ἀνταγωνιζόμενον πρὸς αὐτήν. Ἀλλὰ μετὰ ἑνδεκαετίαν τὸ Γυμνάσιον διελύθη, μετέβη δ' εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ ἐν αὐτῷ διδάξας Κ. Οἰκονόμος. Τοῦτον ὁ Πατριάρχης ἐχρησιμοποίησεν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ δράσει ὡς Ἱεροκλήρυκα μεγαλοφρονότατον.

Κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο (1819) ὁ Κ. Κούμας ἐκ τῶν ἐπιφανεστάτων διδασκάλων τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου ὑπέβαλεν εἰς τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον μακρὸν ὑπόμνημα περὶ μεταρρυθμίσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐπισυνάφας καὶ πρόγραμμα, καθ' ὃ ἐν πέντε ἔτεσιν οἱ μαθηταὶ τῶν Γυμνασίων ἔδει νὰ διδάσκωνται κατ' ἑκτασιν τὴν φιλοσοφίαν μετὰ τῆς φιλολογίας, τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν καὶ τῆς ἱστορίας. Εἰδικώτερον ἔδει νὰ διδάσκωνται τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν μετὰ μελέτης τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, εἰσαγωγῆς καὶ ἐρμηνείας τῆς Ἀγίας Γραφῆς, Κανονικὸν Δίκαιον, Ὁμιλητικὴν καὶ Λογματικὴν Θεολογίαν¹⁰⁵. Μεγάλαι δὲ συζητήσεις διεξήγοντο τότε προεξάρχοντος τοῦ Κοραῖ περὶ τῶν διδακτικῶν μεθόδων, τῶν προγραμμάτων τῶν Σχολῶν καὶ τῆς γλώσσης. Τὰ νέα ὅμως συστήματα καὶ ἰδίως οἱ ἐκ τῆς ἐσπερίας Εὐρώπης ἐπανακάμπτοντες διδάσκαλοι ἀπεπειρῶντο νὰ στηρίξωσι τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν ἐπὶ νέον βάσεων, ξένων πρὸς τὸ παρελθὸν τῆς χριστιανικῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἰδέαι πανθεϊστικαὶ καὶ ἀνατρεπτικαὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς ἀπεπειρῶντο νὰ παρεισδύσωσιν εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Σχολὰς, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀρχῶν τοῦ Ρουσῶ καὶ τοῦ Βολταίρου καὶ τῆς Γαλλικῆς καθόλου ἐπαναστάσεως, ἥ τις συνεπήγαγε σφοδρὸν κλονισμὸν τῶν πνευμάτων καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἡ Ἐκκλησία προσεπάθησε νὰ περιστείλῃ τὸ κακόν, ἡγαγκάσθησαν δὲ διπρεπέστατοι διδάσκαλοι ν' ἀνακαλέσωσι πεπλανημένας αὐτῶν δόξας ἢ νὰ διασκεδάσωσιν ὑποψίας οὐχὶ ἀβασίμους, ὡς ὁ Στέφανος Δούγκας ἱεροδιάκονος καὶ ὁ ἐν τῇ ἀκμαζούσῃ Σχολῇ τῶν Κυδωνιῶν διδάσκων Βενιαμὴν Λέσβιος ἱερομόναχος¹⁰⁶. Ὁ δὲ Πατριάρχης Γρηγόριος ἐπιστέφον τὴν μεγάλην αὐτοῦ δράσιν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ προλαμβάνων τοὺς κινδύνους αὐτῆς τῷ 1819, δύο ἔτη πρὸ

τοῦ μαρτυρικοῦ αὐτοῦ τέλους, ἐδημοσίευσε Συνοδικὸν Τόμον «περὶ τῶν ἐλληνομουσείων», δι' οὗ προέτρεπε τοὺς Ἑλληνας ν' ἀποφεύγωσι μὲν τὰς πλάνας τῆς ξένης «μωροσοφίας» νὰ ἐπιδίδωνται δὲ συντόνως εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης μητρὸς καὶ τροφοῦ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν, νὰ μὴ παραμελῶσι τὰ γραμματικά, τὴν λογικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν διὰ τῆς σπουδῆς τῶν μαθηματικῶν καὶ ἄλλων μαθημάτων, δι' ὧν ἐγεννᾶτο ἀδιαφορία καὶ ψυχρότης πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις καὶ τὴν ἀμώμητον ἡμῶν πίστιν¹⁰⁷.

Ἡ συνετὴ πρόνοια τοῦ Πατριάρχου πρὸς περιφρούρησιν τῆς ὑγιоῦς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ τῆς μορφώσεως τοῦ Γένους δὲν ἐπρόφθασε ν' ἀποδώσῃ τ' ἀγαθὰ αὐτῆς ἀποτελέσματα ἔνεκα τῆς ἐκραγείσης μετὰ μικρὸν ἐπαναστάσεως. Ἀλλ' ἀπὸ ἐτῶν ἥδη ἱκανῶν ἐργάζετο ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐπανιδρυθὲν ἐλληνικὸν Τυπογραφεῖον, τὸ ὁποῖον ἐμαρτύρει τὴν ἐπελθοῦσαν παρ' Ἑλλήσι πνευματικὴν ἀνάπτυξιν¹⁰⁸. Τὸ ἐν ταῖς ἡμέραις τῶν Πατριαρχῶν Κυρίλλου Ε' καὶ Σαμουήλ Χαντζερῆ λειτουργῆσαν Τυπογραφεῖον ἐπανσεν ὑφιστάμενον μετὰ τὴν ἐκδοσιν ὀλίγων τινῶν βιβλίων. Ὁ δὲ Πατριάρχης Γρηγόριος ἐζήτησε παρὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης τὴν ἄδειαν νὰ ιδρύσῃ Τυπογραφεῖον ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς ἐκτύπωσιν τῶν ἀναγκαίων βιβλίων ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς Ἐκκλησίας. Λαβὼν δὲ τὴν ἄδειαν ἴδρυσεν ὁ Πατριάρχης κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1798 τὸ «Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον» διορίσας πρὸς διοίκησιν αὐτοῦ ἐξαμελῇ Ἐπιτροπείαν. Κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ Σουλτάνου Σελήμ Γ' εἰς τὴν ἐπιτροπείαν ἐκείνην ἀνετέθη καὶ ἡ λογοκρισία τῶν ἐφημερίδων καὶ βιβλίων. Τὸ Τυπογραφεῖον ἐξέδωκεν ἱκανὰ βιβλία, ἀναδιωργανώθη δὲ ὑπὸ τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτοῦ κατὰ τὸ 1820 ἐν ταῖς παραμοναῖς τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Αὕτη ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς ὑπῆρξεν ἡ πνευματικὴ τοῦ Γένους ἡμῶν κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρόνους κίνησις ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν σύστασιν Σχολείων καὶ τὴν ἐλληνικὴν καθόλου παιδείαν. Τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ αὐτῆς ὑπῆρξεν ἀληθῶς ὑπέριτερον θαυμασμοῦ, ἔργον μοναδικὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ὅμοιον τοῦ ὁποίου οὐδεμία ἄλλη Ἐκκλησία ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ. Διότι οὐδεὶς ἄλλος λαὸς συνεδέθη τόσον στενῶς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας ὅσον ὁ ἐλληνικός, ὅθεν ἡ Ἐκκλησία συνεμερίσθη τὰς τύχας αὐτοῦ, τὴν χαρὰν καὶ τὰς θλίψεις του, τὰς εὐτυχεῖς τῶν μεγαλουργιῶν του καὶ τὰς δυστυχεῖς ἡμέρας τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν του.

Διὰ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας προελήφθη ἡ ἀφομοίωσις τῶν δουλωθέντων Ἑλλήνων πρὸς τοὺς κατακτητὰς, δι' αὐτῆς διεσώθησαν ἡ θρησκεία καὶ αἱ παραδόσεις αὐτῶν, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ἔθνηκὴ συνείδησις. Ἡ δὲ διάσωσις αὕτη ἀποτελεῖ ἐν τῶν θαυμασιωτέρων γεγονότων τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, οὗτινος κύριος παράγων ὑπῆρξεν ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ὑπ' αὐτῆς ὑποστηρικχθεῖσα παιδεία. Βεβαίως οἱ ἔνδοξοι ἥρωες τοῦ 1821 οἱ διεξαγαγόντες τὸν σκληρὸν καὶ μακρὸν ἀλλ' ἔνδοξον καὶ πολυῦμνητον ὑπὲρ

τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα, οὗτινος τὴν ἐπέτειον σήμερον ἐορτάζομεν, ἦσαν ἄγευστοι παιδεΐας, εἶχον ὅμως ἀνατραφῇ ἐν μέσῳ τοῦ ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς παιδείας ἀπαυγάζοντος ἀνεσπέρου φωτός, ἐν μέσῳ τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἐθνικῶν παραδόσεων· ἐξ αὐτῶν ἐνεπνέοντο καὶ ὑπ' αὐτῶν ἐκινουῖντο εἰς τὸν ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος ἀγῶνα.

Τιμὴ καὶ δόξα εἰς τοὺς ἥρωας, εἰς τοὺς ἀοιδίμους Ἐθνάρχας καὶ τοὺς ὑποστηρικτὰς τῆς παιδείας, τιμὴ καὶ δόξα εἰς τοὺς γνωστοὺς καὶ εἰς τοὺς ἀφανεῖς Διδασκάλους τοῦ Γένους!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

¹ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Νέος Ἑλληνομνήμων, 11, 1914, σ. 465.

² Κ. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 3, σ. Ο'. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, Ὁ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Βιβλιοθήκης τοῦ Σεραῖου κώδιξ τῆς Ὀκτατεύχου, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1909.

³ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (ἐκδ. Ε'). 5, σ. 18 ἐξ. Ὁ VIL-LEMAIN, Lascaris, Paris 1826, 11, 136, ἐσημείωσεν ὅτι οἱ Ἕλληνες τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων περιφανέστεροι ἠδύναντο ν' ἀναδειχθῶσι καὶ θαυμαστότεροι ἐν τῇ ἐσπερίᾳ Εὐρώπῃ ὑπ' ἄλλας συνθήκας ἐργαζόμενοι.

⁴ Κ. ΚΟΥΜΑ, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρώπων πράξεων, 1Β, σ. 554.

⁵ MARTINI CRUSII, Turcograecia, Basileae, 1884, σ. 216.

⁶ Ὁ Νικόλαος Σοφριανὸς (Κ. ΣΑΘΑ, Παράρτημα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, Ἀθ. 1872, σ. 12) βραδύτερον ἔγραψεν «Εἰς τέτοιαν κακὴν τύχην κατήντησε τὸ πάλαι μακαριστὸν Γένος ἡμῶν τῶν Γραικῶν, ὥστε μόλις τώρα εὐρίσκεται διδάσκαλος ὁποῦ νᾶναι ἱκανὸς νὰ διδάσκη τοὺς νέους καὶ τὴν γραμματικὴν τέχνην, πόσῳ μᾶλλον ρητορικὴν καὶ λογικὴν, γεωμετρίαν καὶ ἀστρονομίαν καὶ τᾶλλα τῆς φιλοσοφίας μέρη».

⁷ Ὁ ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΕΠΑΡΧΟΣ (Ἐπιστολαί, Φιλίστωρ, 4, Ἀθήναι, σ. 67), γράφων πρὸς τὸν Πατριάρχην ΚΠ. Διονύσιον β'. (1546-55) ἔλεγε «τὸ βέλτιστον ἡμῖν, ἡ πατρις, ἀπώλετο, ὁμοῦ τε ταύτῃ καὶ τὰ ἀγαθὰ ἔρρει πάντα· παραλειφθήτω καὶ ἡ παιδεία. Εἰ δὲ συμβῇ καὶ ταύτῃ ἐπιτριβῆναι, τί δεῖ πλέον Ἑλλήνας ζῆν».

⁸ Ὁ φιλέλλην Γερμανὸς Ἰωακεῖμ Καμεράριος († 1574) γράφων πρὸς Ἑλλήνας φίλους του ἐνεθυμήθη τὸν περὶ τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων χρησμοῦν «Ἀσκός βαπτίζει, δύναται γὰρ μὴν οὐ θέμις» καὶ προσέθετε «ἐγὼ γὰρ ἐκδέχομαι τοῦτο ὡς περὶ ἅπαντος τοῦ Ἑθνους προερεχθέν».

⁹ DOUGLAS, An essay of certain points of resemblance between the ancient and modern Greeks, London 1803, σ. 59 παρὰ ΣΟΦΟΚΛ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Περὶ Μάρκου τοῦ Κυπρίου, Ἀθήνησι, 1843, σ. 15. Περὶ τῶν μερμινῶν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῶν Σχολείων ἴδε γενικῶς παρὰ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν 15. αἰῶνα Ἑκκλησ. Ἀλήθεια, 8, σ. 303-6. 310-12. Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν 17. αἰῶνα, Ἑκκλησ. Ἀλήθεια, 8, σ. 318-321. 329-30. 334-38. 343-45. Παιδεία καὶ πτωχεῖα παρ' ἡμῖν, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1896.

¹⁰ ΙΑΚΩΒΟΥ ΡΙΖΟΥ ΝΕΡΟΥΛΟΥ, Ἱστορία τῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι (μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Ὀλυμπίας Ἀββότ) Ἀθήνησι, 1870, σ. 67. Πρβλ. ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ, Περὶ τῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν ΚΠ. καταστάσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι Σχολείων, Εὐαγγελικὸς Κήρυξ, 2, Ἀθήναι, 1869, σ. 204 ἐξ.

¹¹ Ἡ Σχολὴ τῆς Μονῆς Φιλοσόφου παρὰ τὴν Δημητσάναν ἀπὸ μακροῦ χρόνου λειτουργοῦσα ἐν αὐτῇ μετηνέχθη εἰς τὴν πόλιν τῆς Δημητσάνης τῷ 1764 ὅτε ὁ σοφὸς μοναχὸς Ἀγάπιος (Ἀσημάκης Λεονάρδος) μετὰ τοῦ Γερασίμου Γκούνα ἢ Χατζηγερασίμου ἵδρυσεν δι' αὐτὴν ἴδιον κτίριον, εἰς δὲ περιέλαβε καὶ τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς Φιλοσόφου, πλουτισθεῖσαν καὶ τεθεῖσαν ἐπὶ τὴν προστασίαν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. ΕΥΘ. ΚΑΣΤΟΡΧΗ, *Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Σχολῆς καὶ τῶν καθιδρυτῶν καὶ πρώτων αὐτῆς διδασκάλων*, Ἐν Ἀθήναις, 1847.

¹² A. R. RANGABÉ, *Histoire litteraire de la Grèce moderne*, Paris, 1877, I, 45-55.

¹³ E. LEGRAND, *Bibliographie hellenique (XVII siècle)* I, III-III. III, 208-9. Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, 2, σ. 238 ἐξ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Σχέσεις Ὁρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων ἀπὸ Ἱερεμίου β'*. μέχρι Κυρίλλου Λουσκάρεως, Ἐν Ἱεροσολύμοις, 1927, σ. 77 ἐξ.

¹⁴ M. CRUSII, *Turcograecia*, σ. 205 ἐξ. A. HELLADII, *Status praesens Ecclesiae graecae*, Altorfii 1714, σ. 21 ἐξ. Μ. ΠΑΡΑΝΙΚΑ, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἐλληνικῷ Ἐθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ιθ')* ἑκατονταετηρίδος, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Λόγος περὶ τῶν προγενεστέρων ἐλληνικῶν Σχολείων (ἐκ τῆς Πανδώρας*, 8, 1857) Ἐν Ἀθήναις 1857, σ. 4 ἐξ. Α. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι παράλληλοι*, Α, 23-24. 43-46. Γ. ΧΑΣΙΩΤΗ, *Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἐκπαιδεύσεως κτλ.* Ὁ ἐν ΚΠ. Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, 8, σ. 96 ἐξ. G. CHASSIOTIS, *L'éducation chez les Grecs modernes*, Paris 1881, σ. 30 ἐξ. Τ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς παιδείας κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασεως χρόνους*, Ἐν Ρόδῳ, 1916, σ. 5 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ: *Τὰ ἐλληνικὰ Σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως (1453) μέχρι τοῦ 1831 μετὰ προλεγομένων περὶ τῆς παιδείας παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ τῆς διδακτικῆς μεθόδου*, Ἐν Ἀθήναις, 1933.

¹⁵ G. CHASSIOTIS, ἔνθ' ἄν. σ. 15 ἐξ.

¹⁶ Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικῆς φιλολογίας Παράρτημα*, σ. 13.

¹⁷ A. HELLADII, ἔνθ' ἄν. σ. 42-44. 54-55. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ἔνθ' ἄν. σ. 6-9. CHASSIOTIS, σ. 24-34. 91 ἐξ.

¹⁸ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Πρωθυερέως, Περὶ τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ἐν Ρουμανίᾳ (1644-1821) καὶ περὶ τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῶν ἐπὶ τε τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ ἐδάφους*, Ἀθήνησι, 1898.

¹⁹ *Περὶ τῶν μέχρι τοῦ ιθ'. αἰῶνος πατριαρχικῆς μερίμνης ἱδρυθεισῶν Σχολῶν*, Ἐκκλησι. Ἀλήθεια, 20, 1900, σ. 69. 93. 126. 145. 365. 382. 407. 416. 450. 460.

²⁰ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν) *Ἱστορικαὶ μελέται*, Ἐν Ἱεροσολύμοις, 1906, σ. 207 ἐξ.

²¹ Ἀναγέννησις τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ, «Χρυσάλλις» Ἀθηνῶν, 4, 1866, σ. 578. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1883, σ. 30. ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΠΑΡΑΝΙΚΑ, *Σχεδιάσμα*, σ. 15. CHASSIOTIS, ἔνθ' ἄν. σ. 34 ἐξ. Κωνσταντίνου τοῦ ἀπὸ Σινάου, *Πατρ. ΚΠ. Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες*, ΘΕΟΔ. ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1866, σ. 346 ἐξ. *Περὶ τῶν Ἀκαδημιῶν γενικῶς ἴδε ἡμετέραν ἀνακοίνωσιν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν*, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 2, 1927, σ. 200 ἐξ.

²² M. CRUSII, *Turcograecia*, σ. 20 *Περὶ*. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν) *Πρῶται σχέσεις τῶν Ὁρθοδόξων πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους*, Ἐν Ἀθήναις, 1924, σ. 12 ἐξ.

²³ Κ. ΣΑΘΑ, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ Ἱερεμίου τοῦ β'*, Ἀθήνησι, 1870, σ. 91.

²⁴ M. CRUSII, *Turcograecia*. σ. 230 E. LEGRAND, *Notice biographique sur Jean et*

Theodose Zygomalas, Paris, 1889, σ. 230. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ('Αρχιεπ. 'Αθηνῶν). *Περὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησ. Χρονογραφίας τοῦ 1στ' αἰῶνος*, 'Εν Ἀλεξανδρείᾳ, 1912, σ. 16 ἐξ.

²⁵ ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΠΑΡΑΝΙΚΑ, *Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς (1621-1691)*, 'Ο ἐν ΚΠ. Ἑλλην. Φιλολογικὸς Σύλλογος, 25, 1895, σ. 49 ἐξ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, Αὐτόθι*, σ. 56-61.

²⁶ TH. MEYER, Die theologische Litteratur der gr. Kirche im XVI Jahrhundert, Leipzig, 1889, σ. 9-12. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, σ. 74 ἐξ. CHASSIOTIS, *ἐνθ' ἂν*. σ. 92. Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνησι, 1867, σ. 250-254. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Προσθῆκαι καὶ Διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν* Κ. Σάθα, Λειψία, 1871, σ. 41.

²⁷ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ('Αρχιεπ. Ἀθηνῶν), *Ἰωάννης Καρυοφύλλης*, 'Εν Ἀλεξανδρείᾳ, 1918.

²⁸ Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 9, σ. 370. *Προβλ.* Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἴκου καὶ Ναοῦ*, 'Εν Κωνσταντινουπόλει, 1884, σ. 92. ἐξ.

²⁹ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ('Αρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν) *Κύριλλος Λούκαρις*, 'Εν Τεργέστη, 1907, σ. 46 ἐξ.

³⁰ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, σ. 124-130. Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 1, 1884, σ. 175. 176. E. LEGRAND, Recueil des documents, grecs concernant les relations du Patriarcat de Jerusalem avec la Roumanie (Bibliothèque grecque vulgaire) Paris, 1895, σ. 81-94.

³¹ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ, *Φροντίσματα*, 'Εν Βιέννῃ, 1805, σ. 47.

³² Θ. ΛΙΒΑΔΑ, *Ἀλεξάνδρου Μανροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων ἐπιστολαὶ ρ'*. Τεργέστη, 1879, σ. πζ'. ἐξ. FABRICII-HARLES, Bibliotheca graeca XI, 542. Κ. ΣΑΘΑ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Γ, 483. CANTEMIR, Histoire de l'Empire ottoman, Paris, 1743, II, 37. CHASSIOTIS, *ἐνθ' ἂν*. σ. 37.

³³ *Περὶ τοῦ Σεβαστοῦ Κυμνήτου*, ἴδε Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Κείμενα χρήσιμα τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ρουμανίας*, 'Εν Βουκουρεστίῳ, 1909, σ. ιβ'. ἐξ.

³⁴ ΣΕΡΓΙΟΥ ΜΑΚΡΑΙΟΥ, Ἑκκλησ. Ἱστορία παρὰ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλιοθήκη, Γ, 246.

³⁵ ΙΑΚΩΒΟΣ Ρ. ΝΕΡΟΥΛΟΣ, *ἐνθ' ἂν*. σ. 51. 173. Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 517.

³⁶ ΝΕΡΟΥΛΟΣ, *ἐνθ' ἂν*. σ. 53.

³⁷ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ('Αρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν) *Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων*, 'Εν Ἱεροσολύμοις, 1907, σ. 39 ἐξ.

³⁸ ΔΟΣΙΘΕΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, 'Εν Βουκουρεστίῳ 1715, σ. ΑΘ. Κ. ΥΨΗΛΑΝΤΟΥ, *Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, 'Εν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 166. E. LEGRAND, Bibliographie hellénique (XVII siècle) III, 417. 423-425.

³⁹ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Νεοελληνικαὶ Βιβλιοθήκαι*, «Σωτήρ», Ἀθηνῶν, 1, 1877, σ. 55 ἐξ. *Προβλ.* Ι. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, 'Εν Ναυπλίᾳ, 1834, σ. 64-5.

⁴⁰ Μ. ΜΑΛΑΝΔΡΑΚΙΣ, *Ἡ Πατριὰς Σχολή*, 'Εν Ἀθήναις 1911. Α. Α. DIMITRIEWSKY, *Παμμακαὶ μελέται (ῥωσιστὶ)* 'Εν Κιέβῳ, 1894, σ. 108 ἐξ. *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 2, σ. 205.

⁴¹ GRIGOROVITS-BARSKY, *Περιοδεῖα ἀπὸ τοὺς Ἀγίους Τόπους τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὰ ἔτη 1723-1747, (ῥωσιστὶ)* 'Εν Πετροπόλει, 1886, II, 187 ἐξ.

⁴² ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΚΑΡΝΑΠΑ, *Ἰάκωβος Πάτρις*, 'Εν Ἱεροσολύμοις, 1907.

⁴³ Α. Π. ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, 'Εν Πετροπόλει, 1891, 1, σ. 307.

⁴⁴ Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Ἐπιστολαὶ Γερασίου Ἱερομονάχου*, Παρνασσός, 13, 1890, σ. 559 ἐξ.

A. DMITRIEWSKY, ἔνθ' ἂν. σ. 109 ἐξ. Ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ, Χρυσάλλις, 4, 592-3. CHASSIOTIS, ἔνθ' ἂν. σ. 65-6.

⁴⁵ ΣΕΡΓΙΟΥ ΜΑΚΡΑΙΟΥ, Ἐπιτομή φυσικῆς ἀκροόσεως, Ἐν Ἐνετίᾳ, 1816 ἀφιέρωσις. Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν Ἰωαννίνοις Σχολῶν, Παρνασσός, 10, 1886, σ. 55 ἐξ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις, Νέος Ἑλληνομνήμων, 13, σ. 6. 11, σ. 280. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου, Ἀθήνησι, 1856, Β, 281 ἐξ. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΙΑΤΩΝ, Ἡ Σχολὴ τῶν Φιλανθρωπινῶν ἐν Ἰωαννίνοις, Ἡπειρωτικά Χρονικά, 4, 1929, σ. 55 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ: Σχολὴ Ἐπιφανίου ἡγουμένου, Αὐτόθι, σ. 63 ἐξ.

⁴⁶ Κ. ΚΟΥΜΑ, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, IB'. 557. Ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ, Χρυσάλλις, 4, 579-580.

⁴⁷ Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, ἔνθ' ἂν. σ. 64-66. Ε. Ι. ΣΑΒΡΑΜΗ, Βησσαρίων Μακρῆς, Ἡπειρωτικά Χρονικά, Ἐν Ἰωαννίνοις, 1930.

⁴⁸ Κ. ΚΟΥΜΑ, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, IB' 559. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Γ'. 488. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Ἱστορικὰ σημειώματα, Θεολογία, 4, Ἀθῆναι, 1926, σ. 8 ἐξ.

⁴⁹ Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, ἔνθ' ἂν. σ. 67 ἐξ.

⁵⁰ Κ. ΚΟΥΜΑ, ἔνθ' ἂν. IB, 558.

⁵¹ A. BRETOS-PAPADOPOULOS, Biographie de l'Archevêque Eugenios Boulgaris, Athènes, 1860.—Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, Βίος Εὐγενίου Βουλγάρεως, ἐν Πανδώρα, 1, 1850-51, σ. 481 ἐξ. ΡΗ. ΜΕΥΕΡ, Eugenios Bulgaris, Ἐν Herzog-Hauck RE³. V, 588 ἐξ. Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Βούλγαρις Εὐγένιος, ἐν Μεγ. Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, 7, 521 ἐξ. Προβλ. τὴν αὐτόθι βιβλιογραφίαν.

⁵² Βραδύτερον ἢ Μαρουντσαία Σχολὴ ἀνεκανίσθη ὡς «Καπλαναία» καὶ «Πατριαρχικὴ» καλουμένη Σχολή, τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ διδασκάλου αὐτῆς Ἀθανασίου Ψαλῖδα καὶ γενναίᾳ χορηγίᾳ τοῦ Ζώη Καπλάνη. Προβλ. Συστατικὰ γράμματα τῆς ἐν Ἰωαννίνοις Πατριαρχικῆς Σχολῆς τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν μαθημάτων, τῆς τε πατρῴας ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν ξένων διαλέκτων, Βιέννη 1806. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, ἔνθ' ἂν. σ. 60 ἐξ.

⁵³ Μ. ΓΕΛΕΩΝ, Δύο ἀνέκδοτα γράμματα περὶ τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια, 3, 684 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ: Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, σ. 168. ΣΕΡΓΙΟΥ ΜΑΚΡΑΙΟΥ, Ἐκκλησ. Ἱστορία παρὰ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλιοθήκη, Γ, 219. 236. 292. 370. 400. 401. ΚΟΥΜΑ, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, I, 399. IB, 561. 2. ΝΕΡΟΥΛΟΣ, ἔνθ' ἂν. σ. 52. Κ. ΣΑΘΑ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 510.

⁵⁴ Ἴδε τὸ συμφωνητικὸν γράμμα ἐν Πανδώρα, 18, σ. 146.

⁵⁵ Οἱ 200 τρόφιμοι τῆς Ἀκαδημίας κατόικουν ἐν 170 δωματίοις ὡς ἐπληροφόρησεν ὁ FALME-RAYER, Fragmente aus dem Orient, Stuttgart, 1845, II, 134.

⁵⁶ A. R. RANGABE, ἔνθ' ἂν. I, 63-66.

⁵⁷ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ, Ἐπιστολὴ ἀπολογητικὴ πρὸς τὸν πρόην Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλον, ἐν ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ αἰοδίου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, Ἀθῆναι, 1838, Α, 54 ἐξ. Προβλ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Περὶ τῶν Ὁ. ἐρμηνευτῶν τῆς Παλαιᾶς θείας Γραφῆς, Ἐν Ἀθήναις, 1849, Α, 819. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, Λόγος ἀκαδημαϊκὸς περὶ τῆς πνευματικῆς προόδου τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ὑπὲρ πολιτικῆς αὐτοῦ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος μέχρι σήμερον, Εὐαγγελικὸς Κήρυξ, Ἀθηνῶν, περίοδος β'. ἔτ. 1871, σ. 131 ἐξ. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 3, 696 ἐξ. Ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ,

Χρυσάλλης, 4, 578-9. CHASSIOTIS, ἔνθ' ἂν. σ. 30 ἐξ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, σ. 166. Ζ. ΜΑΘΑ, Κατάλογος τῶν πρώτων Ἐπισκόπων καὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήναι, 1884, σ. 118 ἐξ.

⁵⁸ ΝΕΡΟΥΛΟΣ, ἔνθ' ἂν. 52.

⁵⁹ ΣΕΡΓΙΟΣ ΜΑΚΡΑΙΟΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Κ. Σάθα Μεσ. Βιβλιοθήκη, Γ, 370. Πρβλ. ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΒΑΦΕΙΔΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Γ, γ'. σ. 350 σημ. 1.

⁶⁰ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 3, σ. 698. 699. Σημειωτέον ὅτι τῷ 1775 ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ Λαυριώτου ἰδρύθη ἐν τῇ Λαύρῃ Τυπογραφεῖον, ἀλλὰ τοῦτο διελύθη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 13, σ. 180.

⁶¹ ΕΥΘ. ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, ἔνθ' ἂν., σ. ιγ'. ιδ'.

⁶² ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ, Περιηγητικὸν Πιττάκιον, ἥτοι Περιήγησις τῆς Εὐρώπης, Amsterdam, 1706, σ. 32.

⁶³ Α. HELLADII, Status praesens, σ. 43.

⁶⁴ Κ. ΣΑΘΑ, Παράρτημα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, σ. 126.

⁶⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Λεξικὸν τετραγλωσσον, Ἐν Βενετίᾳ, 1786, σ. 8. Κ. ΣΑΘΑ, Παράρτημα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, σ. 126.

⁶⁶ Κ. ΣΑΘΑ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 487. CHASSIOTIS, ἔνθ' ἂν. σ. 32.

⁶⁷ Μ. ΠΑΡΑΝΙΚΑ, ἔνθ' ἂν. σ. 118-123 σημ.

⁶⁸ Α. ΥΨΗΛΑΝΤΟΥ, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, σ. 328. Ἐκκλησ. Ἀλήθεια, 4, 236-8. Πατριαρχικά γράμματα περὶ συστάσεως Σχολῶν, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, 10, 85-102. 11, 74-95.

⁶⁹ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἀρχεῖα τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 23, 1903, σ. 546-560.

⁷⁰ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, σ. 672.

⁷¹ Ι. СОСЛОВ, Ἡ Ἐκκλησία КП. κατὰ τὸν ιθ'. αἰῶνα (ρωσιστὶ) Ἐν Πετροπόλει, 1904, Α, 410.

⁷² Αὐτόθι, Παράρτημα, σ. 41.

⁷³ Αὐτόθι, σ. 41. 42.

⁷⁴ Αὐτόθι, σ. 414.

⁷⁵ Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, Περὶ Κουρούτσεσμέ τινα, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 5, 1885, 413-416. 449-452. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, σ. 155. 235. Μ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΥ, Μνημείων γραπτῶν περιυναγωγή, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια, 1, 1882, σ. 237-8.

⁷⁶ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Παιδεῖα καὶ πτωχεία, σ. 46-54.

⁷⁷ Ι. СОСЛОВ, ἔνθ' ἂν. σ. 422. Παράρτημα, σ. 45-46.

⁷⁸ ΣΟΦ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Περὶ Μάρκου τοῦ Κυπρίου, σ. 14.

⁷⁹ Περὶ τῶν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ'. αἰῶνος ἰδρυθέντων μερίμνη τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἐλληνικῶν Σχολείων, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 20, 1900, σ. 69. 93. 126. 145. 365. 382. 407. 416. 450 460.

⁸⁰ [Ἰγνατίου Οὐγκροβλαχίας] Ἀπολογία ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ Κλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν συκοφαντιῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα, συγγραφεῖσα παρὰ Κυρίλλου (πρεσβύτερον) κατ' ἐπίμονον ζήτησιν τῶν ὁμογενῶν, 1815, σ. 74. 75. Πρβλ. ΧΡ. Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἡ ἐθνικὴ πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκπαίδευσως τῆς δούλης Ἑλλάδος, Ἐκπαιδευτικὰ Χρονικά, 1, 1933, σ. 11 ἐξ.

⁸¹ ΝΕΡΟΥΛΟΣ, *ἐνθ'* ἀν. σ. 86. 88. CHASSIOTIS, *ἐνθ'* ἀν. σ. 50. Σ. Δ. ΚΡΙΝΟΣ, *Ἀθανάσιος Παλλίδας*, Ἑστία, 7, Ἀθήναι, 1879, 145-150.

⁸² Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, *Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Κουρούτζεσμε*, Παρνασσός, 11, 1887, σ. 475 ἐξ. ΝΕΡΟΥΛΟΣ, *ἐνθ'* ἀν. σ. 67. ΚΟΥΜΑΣ, *ἐνθ'* ἀν. 12, 484. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι παράλληλοι*, 5, σ. 65 CHASSIOTIS, *ἐνθ'* ἀν. σ. 33. 44 ἐξ.

⁸³ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (*Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν*) *Στέφανος Δούγκας*, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, 25, Ἀλεξάνδρεια, 1926, σ. 113-116. Προσθήκη εἰς τὰ κατὰ Στέφανον Δούγκαν, *Αὐτόθι*, 26, 1927, σ. 367-368.

⁸⁴ ΝΕΡΟΥΛΟΣ, *ἐνθ'* ἀν. σ. 90-91. CHASSIOTIS, *ἐνθ'* ἀν. σ. 42. Κ. ΚΟΥΜΑΣ, *ἐνθ'* ἀν. 1Β', 512-513.

⁸⁵ Μ. ΓΕΛΕΩΝ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ιθ'. αἰῶνος ἔτη*, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια, 8-9, *Τοῦ αὐτοῦ: Γνώσεις χρήσιμοι τῆς παρ' ἡμῖν παιδείας*, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια, 19, σ. 371.

⁸⁶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ, *Εὐτροπίου Ἐπιτομὴ τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας*, Ἐν Βιέννῃ, 1807, Προλεγόμενα σ. θ'.

⁸⁷ Α. Ρ. VRETOS, *Mémoires biographiques sur le comte Jean Capodistrias*, Paris, 1837, σ. 26.

⁸⁸ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΞΑΝΘΟΥ, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθήναι, 1845, σ. 220 ἐξ. Μ. ΓΕΛΕΩΝ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ιθ'. αἰῶνος*, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 8, σ. 360. 367.

⁸⁹ ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη*, Γ, σ. η'. θ'.

⁹⁰ *Τὸ Καταστατικὸν τῆς Ἑταιρείας*, ἐν «Λογίῳ Ἑρμῇ», 1817, σ. 8-13.

⁹¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΑΡΔΑΛΑΧΟΥ, τοῦ Αἰγυπτίου, *Φυσικὴ Πειραματικὴ τῶν νεωτέρων ἐφευρέσεων*, Ἐν Βιέννῃ, 1812, σ. ε'. ἐξ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΗΟΥΡΙΤΟΥ, *Ἱερομονάχου*, *Ἀρχαιολογία ἑλληνική*, Ἐν Βενετίᾳ, 1815, Προλεγόμενα, σ. 12.

⁹² Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 697.

⁹³ *Περιήγησις ἱστορικὴ καὶ βιογραφία Διονυσίου Πύρρου*, σ. 69. 71. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 9, 374. CHASSIOTIS, *ἐνθ'* ἀν. σ. 56-60. Γ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ, *περὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ιη'. αἰῶνος ἐν Ἀθήναις Σχολείων*, Χρυσυλλίς, 1866, ἀριθμ. 86, σ. 317 ἐξ. Α. Π. ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Περὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις Φροντιστηρίου τοῦ ιη'. αἰῶνος*, Ἀρμονία, 1, Ἀθήναι, 1900, σ. 606-612. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν*, *Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν*, Ἐν Ἀθήναις, 1928, σ. 76.

⁹⁴ Λόγιος Ἑρμῆς, *Βιέννη*, 1816, φυλ. 1-8. 1819 φυλ. 1. ΝΕΡΟΥΛΟΣ, *ἐνθ'* ἀν. σ. 127. CHASSIOTIS, *ἐνθ'* ἀν. σ. 23.

⁹⁵ ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, *Προλεγόμενα εἰς Ἰσοκράτην*, σ. κδ'. σημ. α'. σ. κε'.

⁹⁶ ΔΗΜ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς περὶ Ἐκκλησίας καὶ Κλήρου*, σ. 15. 16.

⁹⁷ ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Λαμαλά, Γ, 651.

⁹⁸ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΒΑΜΒΑ, *Αὐτοβιογραφία*, ἐν Ἑστίᾳ, 6, Ἀθήναι, 1878, σ. 347-8.

Λόγιος Ἑρμῆς, 1813 σ. 676. 1820, σ. 289.

⁹⁹ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (*Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν*) *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, 1, σ. 223 ἐξ.

¹⁰⁰ ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΧΗ, *ἐνθ'* ἀν. σ. 21. 24 ἐξ.

¹⁰¹ Μ. ΓΕΛΕΩΝ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ιθ'. αἰῶνος*,

Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 8, σ. 299. ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, Ἐπιστολαί, Β, 5. 6. Γ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, ἔνθ' ἂν. Β. 526. Α. ΡΕΟΒΡΑΓΕΝΣΚΥ, Γρηγόριος Ε'. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (ρωσιστὶ) Καζάν 1906, σ. 102 ἐξ. Γ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, Γρηγόριος Ε', Ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 111 ἐξ.

¹⁰² Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, Τοῦ αἰοδίου Πατριάρχου Γρηγορίου Ε'. ἐπιστολὴ ἀνέκδοτος, Παρνασσός, 10, 1886, σ. 371-374.

¹⁰³ MIKLOSICH ET MÜLLER, Acta Patriarchatus Constantinopolitani VI, 372-374. Μ. ΜΑΛΑΝΔΡΑΚΗ, Ἡ Πατριὰς Σχολή, σ. 24 ἐξ.

¹⁰⁴ Λόγιος Ἐρμῆς, ἔτ. 1819, σ. 113-117. Γ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, ἔνθ' ἂν. Β, 141. 145. Ζ. ΜΑΘΑ, ἔνθ' ἂν. 330. Ι. MANSI, Sacrorum Consiliorum nova et amplissima collectio, t. XL, σ. 43. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δύο γράμματα τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Ε'. Ἀθήνησι, 1867, σ. 78. Ι. СОСОЛОВ, ἔνθ' ἂν. σ. 478. 479.

¹⁰⁵ Λόγιος Ἐρμῆς, ἔτ. 1819, σ. 730-748. Πρὸβλ. Ἐκκλησ. Ἀλήθεια, 9, σ. 372-373.

¹⁰⁶ Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Τὰ σωζόμενα φιλολογικά, Ἀθήνησι, 1871, Α, 435-437. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἐκκλησία καὶ ἐπιστήμη κατὰ τὸν ιθ'. αἰῶνα, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 8, σ. 297-298.

¹⁰⁷ Ὁ «Τόμος» ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτου ἐν Βιέννῃ ἐκδομένη ἐφημερίδι Καλλιόπῃ, ἔτ. 1819, σ. 217 ἐξ. Πρὸβλ. Μέλισσα, ἐφημερίς ἑλληνικὴ ἐν Παρισίοις 1820, σ. 219-229. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ἔνθ' ἂν. σ. 300. Α. ΡΕΟΒΡΑΓΕΝΣΚΥ ἔνθ' ἂν. σ. 132 ἐξ. Ι. СОСОЛОВ, ἔνθ' ἂν. σ. 492-494. Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, ἔνθ' ἂν. σ. 142.

¹⁰⁸ Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821, Χρυσάλλις, 4, 1866, 597. Γ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, ἔνθ' ἂν. Α, 174-179. 184. Β, 499-500. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 20, 1900, σ. 108. 145-148. Ι. СОСОЛОВ, ἔνθ' ἂν. σ. 456. 481. 489. Α. ΡΕΟΒΡΑΓΕΝΣΚΥ, ἔνθ' ἂν. σ. 147. 148. Κ. ΣΑΘΑ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 623. Τοῦ Τυπογραφείου ἐπεμελήθη καὶ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος στ', Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 20, 1900, σ. 145-148, σώζεται δὲ ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Τορνόβου Ἰλαρίωνος πρὸς τὸν Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχην Ἀνθιμον, ἐν Κωδ. 1341 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, περιέχουσα πολλὰς λεπτομερείας περὶ τοῦ Τυπογραφείου, ἐν ᾧ εἶχεν ἐργασθῇ ὁ Ἰλαρίων.